๔. สมาสกณฺฑ

ว่าด้วยการย่อนามที่มีเนื้อความสัมพันธ์กันเข้ากัน

อถ ต่อไป **สมาโส** การย่อ (**มยา**) อันข้าพเจ้า **วุจฺจเต** จะกล่าว **นามานนฺตรํ** ในที่ไม่มีระหว่างแห่งนาม **นามนิสฺสิตตฺตา** เพราะอาศัยซึ่งนาม **อิติ** (**อตฺถโต**) ด้วยเนื้อความว่า "**สมาโส** การย่อเข้ากัน **นามานเมว** แห่งนามทั้งหลายนั่นเอง **อญฺญมญฺญสมฺพนฺธีนํ** อันมีความสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน (**โหติ**) ย่อมมี" **สยญฺจ นามิกตฺตา** และเพราะสมาสเองก็ประกอบด้วยวิภัตตินาม.

ต่อไป ข้าพเจ้าจะกล่าวการสมาสไม่ให้นามมีระหว่าง เพราะอาศัยซึ่งนามโดยเนื้อความว่า "การย่อนามทั้งหลายที่มีเนื้อความสัมพันธ์กันเข้ากัน" และเพราะสมาสเองก็ประกอบด้วยวิภัตตินาม

จ อนึ่ง **โส** สมาสนั้น **ฉพฺพิโธ** มี ๖ อย่าง **อิติ** คือ **อพฺยยีภาโว กมฺมธารโย ทิคุ ตปฺปุริโส พหุพฺพีหิ ทฺวนฺโท จ** อัพยยีภาวะ กัมมธารยะ ทิคุ ตัปปุริสะ พหุพพีหิ และทวันทะ

อนึ่ง สมาสนั้นมี ๖ อย่าง คือ อัพยยีภาวะ กัมมธารยะ ทิคุ ตัปปุริสะ พหุพพีหิ และทวันทะ

๑. อพฺยยีภาวสมาส

ว่าด้วยสมาสที่มีอุปสัคและนิบาตเป็นบทหน้าและเป็นประธาน

ตตฺร ในสมาส ๖ ทั้งหลายเหล่านั้น **อพฺยยีภาวสมาโส** อัพยยีภาวสมาส (**มยา**) อันข้าพเจ้า **วุจฺจเต** จะกล่าว **ปรมํ** ก่อน. **โส จ** ก็อัพยยีภาวสมาสนั้น **นิจฺจสมาโส** (**โหติ**) เป็นสมาสแน่นอน **อิติ** เพราะเหตุนั้น **อสฺสปทวิคฺคโห** จึงเป็นสมาสที่ไม่ทำวิเคราะห์ด้วยบทของตน.

ในสามาสทั้ง ๖ อย่างนั้น ข้าพเจ้าจะกล่าวอัพยยีภาวสมาสก่อน, ก็อัพยยีภาวสมาสนั้นเป็นสมาสแน่นอน จึงเป็นสมาสที่ไม่ทำวิเคราะห์ด้วยบทของตน

อุปนครํ อิตีธ ในอุทาหรณ์นี้ว่า "อุปนครํ" **ปจเมกวจนํ สิ** สิปฐมาวิภัภตติเอกวจนะ (**โหติ**) ย่อมลง **อุปสทฺทโต** หลังจาก อุป อุปสัค. **โลโป** การลบวิภัตติ (**โหติ**) ย่อมมี **สพฺพาสมาวุโสปสคฺคนิปาตาทีหิ จาติ** ด้วยสูตรว่า "สพฺพาสมาวุโสปสคฺคนิปาตาทีหิ จ" **ตสฺส อุปสคฺคปรตฺตา** เพราะสิวิภัตตินั้นอยู่ข้างหลังอุปสัค. **ฉฏฺเจกวจนํ ส** สฉัฏฐีวิภัตติเอกวจนะ (**โหติ**) ย่อมลง **นครสทฺทโต** หลังจาก นคร ศัพท์. **วิคฺคเห** เมื่อการวิเคราะห์ **อญฺญปเทน** ด้วยบทอื่น **นครสฺส สมีปํ อิติ** ว่า "ที่ใกล้แห่งเมือง" **กเต** อันนักศึกษากระทำแล้ว, **นามานํ สมาโส ยุตฺตตฺโถติ** สูตรว่า "นามานํ สมาโส ยุตฺตตฺโถ" **วตฺตเต** ย่อมตามไป **สพฺพตฺถ** ในทุกที่ **สมาสวิธาเน** ที่เป็นวิธีของสมาส

ในอุทาหรณ์ว่า "อุปนครํ" นี้ ลง สิ ปฐมาวิภัภตติเอกวจนะ ข้างหลัง อุป อุปสัค, ลบวิภัตติด้วยสูตรว่า "สพฺพาสมาวุโสปสคฺคนิปาตาทีหิ จ" เพราะสิวิภัตตินั้นอยู่ข้างหลังอุปสัค, ลง

ส ฉัฏฐีวิภัตติเอกวจนะ ข้างหลัง นคร ศัพท์, เมื่อวิเคราะห์ด้วยบทอื่นว่า "ที่ใกล้แห่งเมือง" แล้ว, สูตรว่า "นามานํ สมาโส ยุตฺตตฺโถ" ตามไปทุกที่ที่เป็นวิธีของสมาส

๓๓๐. **อุปสคฺคนิปาตปุพฺพโก อพฺยยีภาโว.** (๒ บท, สัญญาสูตร)

อุปสคฺคนิปาตปุพฺพโก สมาสที่มีอุปสัคและนิบาตเป็นบทหน้า **อพฺยยีภาโว** ชื่อว่าอัพยยีภาวะ.

สมาสที่มีอุปสัคและนิบาตเป็นบทหน้า ชื่อว่าอัพยยีภาวะ

นามิโก บทที่ประกอบด้วยวิภัตตินาม **อุปสคฺคปุพฺพโก** มีอุปสัคเป็นบทหน้า **นิปาตปุพฺพโก จ** และมีนิบาตเป็นบทหน้า **ยุตฺตตฺโถ** มีเนื้อความประกอบเข้ากันได้ **สมสียเต** ย่อมถูกย่อเข้า **นิจฺจํ** แน่นอน **เตเหว อตฺตปุพฺพเกหิ อุปสคฺคนิปาเตหิ สห** กับด้วยอุปสัคและนิบาตทั้งหลายเหล่านั้นที่มีตนเป็นบทหน้านั่นเทียว, **โส จ สมาโส** และการย่อนั้น **อพฺยยีภาวสญฺโญ โหติ** มีชื่อว่าอัพยยีภาวสมาส. **วา** อีกอย่างหนึ่ง **อพฺยยีภาวาทิสญฺญาวิธายกสุตฺตาเนว** สูตรตั้งชื่อสมาสมีอัพยยีภาวะ เป็นต้นทั้งหลายแล **ทฏฺฐพฺพานิ** อันนักศึกษาพึงทราบ **สมาสวิธายกานิ อิติ** ว่าเป็นสูตรทำให้เป็นสมาส **สญฺญาวิธานมุเขน** โดยมีการตั้งชื่อเป็นประธาน.

บทที่ประกอบด้วยวิภัตตินาม มีอุปสัคและนิบาตเป็นบทหน้า มีเนื้อความเข้ากันได้ จะถูกย่อเข้ากับด้วยอุปสัคและนิบาตที่มีตนเป็นบทหน้า แน่นอน, และการย่อนั้น มีชื่อว่าอัพยยีภาวะ, อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบว่า สูตรตั้งชื่ออัพยยีภาวสมาสเป็นต้น เป็นสูตรทำให้เป็นสมาสโดยมีการตั้งชื่อเป็นประธาน

ตตฺถ ในบทว่า อพฺยยีภาโว นั้น **อพฺยยํ อิติ** คำว่า "อพฺยยํ" **สญฺญา** (**โหติ**) เป็นชื่อ **อุปสคฺค-นิปาตานํ** ของอุปสัคและนิบาตทั้งหลาย **พฺยยรหิตตฺตา** เพราะเว้นจากการเปลี่ยนแปลง **ลิงฺควจน-เภเทปิ** แม้ในความแตกต่างกันแห่งลิงค์และวจนะ. (**โย**) สมาสใด **อตฺถํ** ยังเนื้อความ **อพฺยยานํ** ของอุปสัคและนิบาตทั้งหลาย **วิภาวยติ** ย่อมให้ปรากฏ **อิติ** เพราะเหตุนั้น (**โส**) สมาสนั้น **อพฺยยีภาโว** ชื่อว่าอัพยยีภาวะ **อพฺยยตฺถปุพฺพงฺคมตฺตา** เพราะมีเนื้อความของอุปสัคและนิบาตเป็นประธาน, **วา** หรือ **อนพฺยยํ** บทที่ไม่ใช่อัพยยะ **อพฺยยํ ภวติ** กลายเป็นอัพยยะ **อิติ** เพราะฉะนั้น **อพฺยยีภาโว** ชื่อว่าอัพยยีภาวะ. **หิ** จริงอยู่ **อพฺยยีภาโว** อัพยยีภาวสมาส **ปุพฺพปทตฺถปฺ-ปธาโน** มีเนื้อความของบทหน้าเป็นประธาน. **จ** สำหรับ **เอตฺถ** ในสูตรนี้ **ปุพฺพนิปาโต** การตกไปอยู่ข้างหน้า **อุปสคฺคนิปาตานเมว** แห่งอุปสัคและนิบาตทั้งหลายนั่นเทียว (**โหติ**) ย่อมมี **วุตฺตตฺตา** เพราะถูกกล่าวไว้ **อุปสคฺคนิปาตปุพฺพโก อิติ** ว่ามีอุปสัคและนิบาตเป็นบทหน้า.

ในบทว่า อพฺยยีภาโว นั้น คำว่า "อพฺยยํ" เป็นชื่อของอุปสัคและนิบาต เพราะเว้นจากการเปลี่ยนแปลงในลิงค์และวจนะ, สมาสที่ทำเนื้อความของอุปสัคและนิบาตให้ปรากฏ ชื่อว่าอัพยยีภาวะ เพราะมีเนื้อความของอุปสัคและนิบาตเป็นประธาน, หรือแม้บทที่ไม่ใช่อัพยยะ ก็กลายเป็นอัพยยะ จึงชื่อว่าอัพยยีภาวะ, จริงอยู่ อัพยยีภาวสมาสมีเนื้อความของบทหน้าเป็นประธาน, ในสูตรนี้ อุปสัคและนิบาตจะตกไปอยู่ข้างหน้า เพราะท่านกล่าวไว้ว่า มีอุปสัคและนิบาตเป็นบทหน้า

๓๓๑. นามานํ สมาโส ยุตฺตตฺโถ. (๓ บท, สัญญาสูตร)

ยุตฺตตฺโถ หมู่บทที่มีเนื้อความที่ประกอบเข้ากันได้ **นามานํ** ของนามทั้งหลาย **สมาโส** ชื่อว่าสมาส.

หมู่บทนามที่มีเนื้อความย่อเข้ากันได้ ชื่อว่าสมาส

โย ยุตฺตตฺโถ หมู่บทที่มีเนื้อความที่ประกอบเข้ากันได้ใด **เตสํ นามานํ** ของนามทั้งหลายเหล่านั้น **ปยุชฺชมานปทตฺถานํ** อันมีเนื้อความของบทประกอบกัน **(อตฺถิ)** มีอยู่, **โส** หมู่บทที่มีเนื้อความที่ประกอบเข้ากันได้นั้น **สมาสสญฺโญ โหติ** มีชื่อว่าสมาส. **ตทญฺญํ** บทอื่นจากสมาสนั้น **รูฬฺหํ** มีชื่อ **วากฺยํ อิติ** ว่าวากยะ.

หมู่บทนามที่มีเนื้อความย่อเข้ากันได้ ชื่อว่าสมาส, บทอื่นนอกจากสมาส เรียกว่าวากยะ

นามานิ นามทั้งหลาย **สฺยาทิวิภตฺยนฺตานิ** คือบทที่มี สิ วิภัตติเป็นต้นอยู่สุดท้าย. **สมสฺสเต** ย่อมถูกย่อ **อิติ** เพราะเหตุนั้น **สมาโส** ชื่อว่าสมาส, **สงฺขิปียตีติ อตฺโถ** อธิบายว่า ย่อมถูกย่อเข้ากัน.

นามคือบทที่มี สิ วิภัตติเป็นต้นอยู่สุดท้าย, บทที่ถูกย่อ คือถูกย่อเข้ากัน ชื่อว่าสมาส

หิ จริงอยู่ **วุตฺตํ (วจนํ)** คำอันท่านกล่าวไว้แล้ว **อิติ** ว่า

ปทสงฺเขโป การย่อบทเข้ากัน **สมาโส** ชื่อว่าสมาส, **ปทปฺปจฺจยสํหิตํ** การประกอบบทเข้ากับปัจจัย **ตทฺธิตํ นาม โหติ** มีชื่อว่าตัทธิต, **อนฺตรํ** ความแตกต่างกัน **เตสํ** ของสามาสและตัทธิตทั้งหลาย **วิญฺเญยฺยํ** อันนักศึกษาพึงทราบ **เอวํ** อย่างนี้.

จริงดังคำที่ท่านกล่าวไว้ว่า

การย่อบทเข้ากัน ชื่อว่าสมาส, การประกอบบทเข้ากับปัจจัย ชื่อว่าตัทธิต, พึงทราบความแตกต่างกันระหว่างสามาสและตัทธิต อย่างนี้

จ ก็ **สมสนํ** การย่อ **ทุวิธํ อสฺส** มี ๒ อย่าง **สทฺทสมสนํ** การย่อศัพท์ **อตฺถสมสนํ จ** และการย่อเนื้อความ. **ตํ อุภยมฺปิ** แม้การย่อทั้ง ๒ นั้น **ลพฺภติ** อันบัณฑิตย่อมได้ **ปริปุณฺณเมว** ครบถ้วน **ลุตฺตสมาเส** ในสมาสที่มีการลบวิภัตติ. **ปน** ส่วน **อลุตฺตสมาเส** ในสมาสที่ไม่มีการลบวิภัตติ **อตฺถสมสนเมว** การย่อเนื้อความเท่านั้น **ลพฺภติ** อันบัณฑิตย่อมได้ **วิภตฺติโลปาภาวโต** เพราะไม่มีแห่งการลบวิภัตติ. **วา** อีกอย่างหนึ่ง **ทุวิธมฺปิ** การย่อแม้ทั้ง ๒ **ลพฺภเตว** อันบัณฑิตย่อมได้นั่นเทียว **ตตฺถาปิ** แม้ในสมาสที่ไม่มีการลบวิภัตตินั้น **เอกปทตฺตุปคมนโต** เพราะเข้าถึงซึ่งความเป็นบทเดียวกัน. **หิ** จริงอยู่ **ปโยชนานิ** ประโยชน์ทั้งหลาย **สมาสสฺส** ของสมาส **เทฺว** มี ๒ อย่าง **อิติ** คือ **เอกปทตฺตํ** เป็นบทเดียวกัน **เอกวิภตฺติตฺตํ จ** และมีวิภัตติเดียวกัน.

ก็การย่อ มี ๒ อย่าง คือ การย่อศัพท์ และการย่อเนื้อความ, จะได้การย่อทั้ง ๒ นั้น ค

รบถ้วนในสมาสที่มีการลบวิภัตติ, ส่วนในสมาสที่ไม่มีการลบวิภัตติ จะได้การย่อเนื้อความเท่านั้น เพราะไม่มีการลบวิภัตติ, บางที แม้ในสมาสที่ไม่มีการลบวิภัตตินั้น ก็ได้การย่อทั้ง ๒ เพราะจะต้องเป็นบทเดียวกัน, สมาสมีประโยชน์ ๒ อย่าง คือ ย่อเป็นบทเดียวกัน และมีวิภัตติเดียวกัน

อตฺโถ เนื้อความ **ยุตฺโต** อันประกอบเข้ากันได้ **ยุตฺตตฺโถ** ชื่อว่ายุตตัตถะ. **อถ วา** อีกอย่างหนึ่ง **อตฺโถ** เนื้อความ **ยุตฺโต** อันประกอบกัน **สงฺคโต** อันรวมเข้ากัน **สมฺพนฺโธ วา** หรืออันมีความเกี่ยวข้องกัน **ยสฺส** ของสมาสใด (**อตฺถิ**) มีอยู่, **โสยํ** สมาสนั้น **ยุตฺตตฺโถ** ชื่อว่ายุตตัตถะ, (**วจนํ**) คำ **อิติ** ว่า "**เอกตฺถีภาโว** ความมีเนื้อความเป็นอันเดียวกัน **ภินฺนตฺถานํ** แห่งบททั้งหลายอันมีเนื้อความต่างกัน **สมาสลกฺขณํ** เป็นลักษณะของสมาส" **วุตฺตํ โหติ** เป็นคำอันท่านกล่าวไว้แล้ว **เอเตน สงฺคตตฺเถน ยุตฺตตฺถวจเนน** ด้วย ยุตฺตตฺถ ศัพท์อันมีอรรถว่ารวบรวมนี้. **จ** ก็ **เอตฺถ** ในสูตรนี้ **กจฺจายโน** อาจารย์กัจจายนะ **ทสฺเสติ** ย่อมแสดง **นามานํ อิติ วจเนน** ด้วยคำว่า "นามานํ" **อิติ** ว่า "**เทวทตฺโต ปจติ อิติอาทีสุ** ในอุทาหรณ์ทั้งหลายเป็นต้นว่า "เทวทตฺโต ปจติ นายเทวทัตย่อมหุง" **สมาโส** การย่อเป็นสมาส **อาขฺยาเตน** กับบทอาขยาต **น โหติ** ย่อมไม่มี. **ปน** อนึ่ง **ทีเปติ** ย่อมแสดง **ยุตฺตตฺถคฺคหเณน** ด้วย ยุตฺตตฺถ ศัพท์ **สมฺพนฺธตฺเถน** อันมีอรรถว่าสัมพันธ์กัน **อิติ** ว่า "**อญฺญมญฺญานเปกฺเขสุ** ในบททั้งหลายอันไม่มองหากันและกัน **ภโฏ รญฺโญ ปุตฺโต เทวทตฺตสฺส อิติอาทีสุ** ในอุทาหรณ์ทั้งหลายเป็นต้นว่า "ภโฏ รญฺโญ ปุตฺโต เทวทตฺตสฺส บุตรของนายเทวทัตเป็นมหาดเล็กของพระราชา" **อญฺญสาเปกฺเขสุ จ** และในบททั้งหลายอันมองหาบทอื่น **เทวตฺตสฺส กณฺหา ทนฺตา อิติอาทีสุ** ในอุทาหรณ์ทั้งหลายเป็นต้นว่า "เทวตฺตสฺส กณฺหา ทนฺตา ฟันทั้งหลายของนายเทวทัตดำ" **สมาโส** การย่อเป็นสมาส **น โหติ** ย่อมไม่มี **อยุตฺตตฺถาย** เพราะไม่มีเนื้อความประกอบกัน".

เนื้อความอันประกอบเข้ากันได้ ชื่อว่ายุตตัตถะ, อีกอย่างหนึ่ง สมาสใดมีเนื้อความอันประกอบกัน รวบรวมเข้ากัน หรือเกี่ยวข้องกัน สมาสนั้น ชื่อว่ายุตตัตถะ, มีคำที่ท่านกล่าวด้วย ยุตฺตตฺถ ศัพท์อันมีอรรถว่ารวบรวมนี้ว่า "ความมีเนื้อความเป็นอันเดียวกันแห่งบทที่มีเนื้อความต่างกัน เป็นลักษณะของสมาส". อีกทั้งในสูตรนี้ ท่านอาจารย์กัจจายนะได้แสดงด้วยคำว่า "นามานํ" ไว้ว่า "ในอุทาหรณ์เป็นต้นว่า "เทวทตฺโต ปจติ นายเทวทัตย่อมหุง" จะย่อเป็นสมาสกับบทอาขยาตไม่ได้, และแสดงด้วย ยุตฺตตฺถ ศัพท์ ที่มีอรรถว่าสัมพันธ์กัน ไว้ว่า "ในบทอันไม่มองหากันและกัน ในอุทาหรณ์เป็นต้นว่า "ภโฏ รญฺโญ ปุตฺโต เทวทตฺตสฺส บุตรของนายเทวทัตเป็นมหาดเล็กของพระราชา" และในบทอันมองหาบทอื่น ในอุทาหรณ์เป็นต้นว่า "เทวตฺตสฺส กณฺหา ทนฺตา ฟันทั้งหลายของนายเทวทัตดำ" จะย่อเป็นสมาสไม่ได้ เพราะไม่มีเนื้อความประกอบกัน"

ยุตฺตตฺถานํ อิติ บทว่า "ยุตฺตตฺถานํ" **วตฺตเต** ย่อมตามไป **วิปริณาเมน** โดยการเปลี่ยนวิภัตติ **อตฺถวสา วิภตฺติวิปริณาโมติ** (**ปริภาสโต**) เพราะปริภาสาว่า "มีการเปลี่ยนวิภัตติไปตามเนื้อความ".

บทว่า “ยุตฺตตฺถานํ” เปลี่ยนวิภัตติแล้วตามไป เพราะมีคำกำหนดไว้ว่า “มีการเปลี่ยนวิภัตติไปตามเนื้อความ”

๓๓๒. เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ. (๔ บท, โลปวิธิสูตร)

วิภตฺติโย วิภัตติทั้งหลาย **เตสํ ยุตฺตตฺถานํ** (**นามานํ**) ของนามทั้งหลายอันมีเนื้อความประกอบกันเหล่านั้น **โลปา** (**โหนฺติ**) เป็นวิภัตติอันควรลบ.

ควรลบวิภัตติของนามทั้งหลายเหล่านั้น

อิธ ในสูตรนี้ **เอกตฺถีภูตา** ความเป็นบทที่มีอรรถเดียวกัน **ปทนฺตเรน วา** กับด้วยบทอื่นก็ดี **ตทฺธิตปฺปจฺจเยหิ วา** กับด้วยตัทธิตปัจจัยทั้งหลายก็ดี **อายาทิปฺปจฺจเยหิ วา** กับด้วย อายปัจจัยเป็นต้นทั้งหลายก็ดี **ยุตฺตตฺถา นาม** ชื่อว่ายุตตัตถะ. **เตน** เพราะเหตุนั้น **อตฺโถ** คำอธิบาย **โหติ** มีอยู่ **อิติ** ว่า “**วิภตฺติโย** วิภัตติทั้งหลาย **สมาสานํ** ของสมาสทั้งหลาย **ตทฺธิตายาทิปฺ-ปจฺจยนฺตานํ จ** และของบททั้งหลายที่มีตัทธิตปัจจัยและอายปัจจัยเป็นต้นอยู่สุดท้าย **เตสํ ยุตฺตตฺถานํ** อันมีเนื้อความประกอบกันเหล่านั้น **โลปนียา โหนฺติ** เป็นวิภัตติอันควรถูกลบ”. **ปน** แต่ว่า **สมาสคฺคหณาธิกาเร** เมื่อการตามไปไกลแห่งสมาสศัพท์ **สติ** มีอยู่ **ตทฺธิตายาทิปฺปจฺจยนฺตวิภตฺติ-โลโป** การลบวิภัตติของบทที่มีตัทธิตปัจจัยและอายปัจจัยเป็นต้นอยู่สุดท้าย (**โหติ**) ย่อมมี **วา** บ้าง **เตสํคหเณน** ด้วย เตสํ ศัพท์. **จคฺคหณํ** จศัพท์ **โลปนิวตฺตนตฺถํ** มีประโยชน์ต่อการห้ามซึ่งการลบ **ปภงฺกโรติอาทีสุ** ในอุทาหรณ์ทั้งหลายมี ปภงฺกโร เป็นต้น.

ในสูตรนี้ การย่อให้เป็นบทที่มีอรรถเดียวกันกับบทอื่น บทที่มีตัทธิตปัจจัย หรือบทที่มี อายปัจจัยเป็นต้น ก็ชื่อว่ายุตตัตถะ, เพราะฉะนั้น จึงมีคำอธิบายว่า “ควรลบวิภัตติของสมาส และของบทที่มีตัทธิตปัจจัยและอายปัจจัยเป็นต้นอยู่สุดท้าย ที่มีเนื้อความประกอบกันเหล่านั้น”, แต่ว่า สมาส ศัพท์ตามมาไกล จึงลบวิภัตติของบทที่มีตัทธิตปัจจัยและอายปัจจัยเป็นต้นอยู่สุดท้ายบ้าง ด้วย เตสํ ศัพท์, จศัพท์ ห้ามลบวิภัตติในอุทาหรณ์ว่า ปภงฺกโร เป็นต้น

ลุตฺตาสุ วิภตฺตีสุ อิติ บทว่า “ลุตฺตาสุ” และ “วิภตฺตีสุ” **วตฺตเต** ย่อมตามไป **วิปริณาเมน** โดยการเปลี่ยนวิภัตติ, **ยุตฺตตฺถคฺคหณํ จ** และ ยุตฺตตฺถ ศัพท์ (**วตฺตเต**) ย่อมตามไป.

บทว่า “ลุตฺตาสุ” และ “วิภตฺตีสุ” เปลี่ยนวิภัตติแล้วตามไป, และ ยุตฺตตฺถ ศัพท์ก็ตามไปด้วย

๓๓๓. ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส. (๔ บท, ตํรูปาติเทสสูตร)

วิภตฺตีสุ เมื่อวิภัตติทั้งหลาย **ลุตฺตาสุ** ถูกลบแล้ว **ปกติ** ความเป็นปกติ **อสฺส ยุตฺตตฺถสฺส** แห่งศัพท์อันมีอรรถประกอบกันนั้น **สรนฺตสฺส** อันมีสระเป็นที่สุด (**โหติ**) **จ** ย่อมมีด้วย.

เมื่อลบวิภัตติแล้ว ให้ศัพท์ที่มีอรรถประกอบกันนั้น เป็นปกติและมีสระเป็นที่สุด

วิภตฺตีสุ เมื่อวิภัตติทั้งหลาย **ลุตฺตาสุ** ถูกลบแล้ว **ปกติภาโว** ความเป็นปกติ **ติวิธสฺสปิ ลิงฺคสฺส** แห่งลิงค์แม้ทั้ง ๓ **อสฺส ยุตฺตตฺถสฺส** แห่งศัพท์อันมีอรรถประกอบกันนั้น **สรนฺตสฺส**

อันมีสระเป็นที่สุด **โหติ** ย่อมมี. (**ปกติภาโว**) ความเป็นปกติ **นิคฺคหีตนฺตสฺสปิ** แม้แห่งบทอันมีนิคหิตเป็นที่สุด **กึสมุทยอิทปฺปจฺจยตาทีสุ** ในอุทาหรณ์ทั้งหลายมี กึสมุทย และ อิทปฺปจฺจยตา เป็นต้น (**โหติ**) ย่อมมี **จสทฺเทน** ด้วย จ ศัพท์. **อยํ** สูตรนี้ **อติเทโส** เป็นอติเทสสูตร **นิมิตฺตาภาเว เนมิตฺติกาภาวสฺส อิธ อนิจฺฉิตตฺตา** เพราะเมื่อนิมิต(คือวิภัตติ)ไม่มี เนมิตติกะ(ผลของนิมิต)ก็ไม่มี อันท่านไม่ประสงค์เอาแล้วในสูตรนี้.

เมื่อลบวิภัตติแล้ว ให้ลิงค์ทั้ง ๓ ที่มีอรรถประกอบกันนั้น เป็นปกติและมีสระเป็นที่สุด, แม้นิคหิตในอุทาหรณ์เป็นต้นว่า “กึสมุทย” และ “อิทปฺปจฺจยตา” เป็นต้น ก็มีได้ด้วย จ ศัพท์, สูตรนี้เป็นตํรูปาติเทสสูตร เพราะในสูตรนี้ท่านไม่ประสงค์ว่า เมื่อนิมิต(คือวิภัตติ)ถูกลบไป เนมิตติกะ(ผลของนิมิต)ก็หายไปด้วย

วิภตฺตุปฺปตฺติยํ เมื่อการลงวิภัตติ **อสมฺปตฺตายํ** ยังมาไม่ถึง **สกตฺถวิรเหน** เพราะเว้นจากอรรถของตน **ลิงฺคภาวาภาวา จ** และเพราะยังไม่เป็นลิงค์ **สมาสสฺส** แห่งสมาส **อิธ** ในที่นี้, **กจฺจายโน** อาจารย์กัจจายนะ **อาห** กล่าวแล้ว **นามพฺยปเทสาติเทสํ** ซึ่งสูตรแสดงความเป็นนาม.

เมื่อยังไม่ถึงขั้นตอนการลงวิภัตติ เพราะเว้นจากอรรถของตน และเพราะในที่นี้สมาสยังไม่เป็นลิงค์, อาจารย์กัจจายนะจึงกล่าวสูตรแสดงความเป็นนาม ต่อไปว่า

๓๓๔. ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํวาตเวตุนาทีสุ จ. (๕ บท, อติเทสสูตร)

ตทฺธิตสมาสกิตกา ตัทธิต สมาส และกิตก์ทั้งหลาย **อตเวตุนาทีสุ** ในรูปอุทาหรณ์ทั้งหลายอันเว้นจาก ตเว และ ตุน ปัจจัยเป็นต้น **นามํ อิว** เป็นเหมือนนาม **จ** ด้วย.

ตัทธิต สมาส และกิตก์ในรูปอันเว้นจาก ตเว และ ตุน ปัจจัยเป็นต้น เป็นเหมือนนาม

ตทฺธิตนฺตา ศัพท์ทั้งหลายอันมีตัทธิตปัจจัยเป็นที่สุด **กิตนฺตา** ศัพท์ทั้งหลายอันมีกิตปัจจัยเป็นที่สุด **สมาสา** และสมาสทั้งหลาย **ทฏฺฐพฺพา** อันนักศึกษาพึงทราบ **นามํ อิว** เป็นเหมือนนาม **วชฺเชตฺวา** ยกเว้น **ตเวตุนตฺวานตฺวาทิปฺปจฺจยนฺเต** ซึ่งรูปอุทาหรณ์ทั้งหลายอันมี ตเว ตุน ตฺวาน และ ตฺวา ปัจจัยเป็นต้นอยู่สุดท้าย. **จคฺคหณํ** จศัพท์ **นามพฺยปเทสตฺถํ** มีประโยชน์ต่อการแสดงเป็นนาม **กิจฺจปฺปจฺจยอาอีอินีอิตฺถิปฺปจฺจยนฺตาทิสฺสปิ** แม้แห่งศัพท์ที่มี กิจจปัจจัย อา อี อินี-อิตถิปัจจัยอยู่สุดท้ายเป็นต้น. **อปเร** อาจารย์ทั้งหลายบางพวก (**วทนฺติ**) ย่อมกล่าว **อิติ** ว่า “**สมาสคฺคหณํ** สมาสศัพท์ **อิธ** ในสูตรนี้ **นยมตฺถํ** มีประโยชน์ต่อการกำหนด **อิติ** ว่า “**นามพฺยปเทโส** การแสดงให้เป็นนาม **สมุทายานํ** แห่งหมู่ศัพท์ทั้งหลาย **อตฺถวตํ** อันมีอรรถ (**โหติ**) ย่อมมมี **สมาสสฺเสว** แก่สมาสเท่านั้น” ”

ศัพท์ที่มีตัทธิตปัจจัยอยู่สุดท้าย ศัพท์ที่มีกิตปัจจัยอยู่สุดท้าย และสมาส พึงทราบว่าเป็นเหมือนนาม ยกเว้น ศัพท์ที่มี ตเว ตุน ตฺวาน และ ตฺวา ปัจจัยเป็นต้นอยู่สุดท้าย, จศัพท์ มีประโยชน์ต่อการแสดงเป็นนาม แม้แต่ศัพท์ที่มี กิจจปัจจัย อา อี อินีอิตถิปัจจัยอยู่สุดท้ายเป็

นต้น, อาจารย์บางพวกกล่าวว่า “สมาสศัพท์ในสูตรนี้การกำหนดไว้ว่า การแสดงให้หมู่ศัพท์ที่มีอรรถเป็นนาม จะมีเฉพาะสมาสเท่านั้น”

อพฺยยีภาโวติ บทว่า “อพฺยยีภาโว” **วตฺตเต** ย่อมตามไป.

๓๓๕. โส นปุํสกลิงฺโค. (๒ บท, วิธฺยงฺคปริภาสาสูตร)

โส อพฺยยีภาโว อัพยยีภาวสมาสนั้น **นปุํสกลิงฺโค** เป็นนปุงสกลิงค์.

ให้อัพยยีภาวสมาสนั้น เป็นนปุงสกลิงค์

โส อพฺยยีภาวสมาโส อัพยยีภาวสมาสนั้น **ทฏฺฐพฺโพ** อันนักศึกษาพึงทราบ **นปุํสกลิงฺโคว** เป็นนปุงสกลิงค์เท่านั้น. **นปุํสกลิงฺคตฺตํ** ความเป็นนปุงสกลิงค์ (**โหติ**) ย่อมมี **อิติ** ด้วยสูตรนี้. **หิ** ก็ **เอตฺถ** ในสูตรนี้ **ทฏฺฐพฺพํ** พึงทราบ **อิติ** ว่า “**ลิงฺคาติเทเส** เมื่อการแสดงให้เป็นลิงค์ **สติปิ** แม้มีอยู่ **อธิฌานนฺติอาทิรูปสงฺโค** ความประสงค์เอารูปเป็นต้นว่า อธิฌานํ **อธิปญฺญนฺติอาทีสุ** ในรูปทั้งหลายเป็นต้นว่า อธิปญฺญํ **น โหติ** ย่อมไม่มี **ติปญฺญนฺติอาทีสุ วิย** เหมือนกับในรูปทั้งหลายเป็นต้นว่า ติปญฺญํ **สทฺทนฺตรตฺตา** เพราะความต่างกันของศัพท์. **จ** อนึ่ง **อยํ** สูตรนี้ **น อิติเทโส** ไม่เป็นอติเทสสูตร **อทสฺสนโต** เพราะความไม่ปรากฏ **อิวสทฺทสฺส** แห่ง อิว ศัพท์ **อติเทสลิงฺคสฺส** อันเป็นเครื่องหมายของอติเทสะ **สุตฺเต** ในสูตร. **สฺยาทิยุปฺปตฺติ** การลง สิ วิภัตติเป็นต้น (**โหติ**) ย่อมมี **ปุเร วิย** เหมือนในกาลก่อน.

พึงทราบว่า อัพยยีภาวสมาสนั้น เป็นนปุงสกลิงค์เท่านั้น จึงแสดงให้เป็นนปุงสกลิงค์ด้วยสูตรนี้, ก็ในสูตรนี้ พึงทราบว่า “แม้จะมีการแสดงให้เป็นลิงค์ ก็ไม่มีความประสงค์เอารูปเป็นต้นว่า อธิฌานํ ในรูปเป็นต้นว่า (อธิปญฺญา ให้เป็น) อธิปญฺญํ เหมือนกับในรูปเป็นต้นว่า ติปญฺญํ เพราะศัพท์ต่างกัน, อนึ่ง สูตรนี้ไม่เป็นอติเทสสูตร เพราะไม่เห็น อิว ศัพท์อันเป็นเครื่องหมายของอติเทสะปรากฏในสูตร, ลง สิ วิภัตติเป็นต้น เหมือนในกาลก่อน

กฺวจีติ บทว่า “กฺวจิ” **วตฺตเต** ย่อมตามไป.

๓๓๖. อํ วิภตฺตีนมการนฺตา อพฺยยีภาวา. (๔ บท, อาเทสวิธิสูตร)

อํ การอาเทศเป็น อํ **วิภตฺตีนํ** แห่งวิภัตติทั้งหลาย (**ปราสํ**) ที่อยู่ข้างหลัง **อการนฺตา อพฺยยีภาวา** จากอัพยยีภาวสมาสที่เป็นอการันต์ (**โหติ**) ย่อมมี **กฺวจิ** บ้าง.

หลังจากอัพยยีภาวสมาสที่เป็นอการันต์ อาเทศวิภัตติทั้งหลายเป็น อํ บ้าง

อํ การอาเทศเป็น อํ **วิภตฺตีนํ** แห่งวิภัตติทั้งหลาย **ปราสํ** ที่อยู่ข้างหลัง **ตสฺมา อการนฺตา อพฺยยีภาวา** จากอัพยยีภาวสมาสที่เป็นอการันต์นั้น **โหติ** ย่อมมี **กฺวจิ** บ้าง. **เสสํ** วิธีที่เหลือ **เนยฺยํ** อันนักศึกควรนำมา.

หลังจากอัพยยีภาวสมาสที่เป็นอการันต์ อาเทศวิภัตติทั้งหลายเป็น อํ บ้าง, วิธีที่เหลือนักศึกษานำมาทำได้เอง

ตํ อุปนครํ ที่ใกล้แห่งนครนั้น. **อิติ อตฺโถ** อธิบายว่า “**ติฏฺฐติ** ย่อมตั้งอยู่ **สมีปํ** ใกล้

นครสฺส แห่งนคร". **ตานิ อุปนครํ** ที่ใกล้แห่งนครทั้งหลายเหล่านั้น. อาลปเนปิ แม้ในอาลปนะ เอวํ ก็อย่างนั้น. ตํ อุปนครํ ปสฺส จงดูซึ่งที่ใกล้แห่งนคร, **ตานิ อุปนครํ** ซึ่งที่ใกล้แห่งนครทั้งหลายเหล่านั้น.

อยํ อํภาโว การอาเทศเป็น อํ นี้ **ปญฺจมิยา** แห่งปัญจมีวิภัตติ **น โหติ** ย่อมไม่มี, **ตุ** ส่วน **อํภาโว** การอาเทศเป็น อํ **ตติยาสตฺตมีฉฏฺฐีนํ** แห่งตติยา สัตตมี และฉัฏฐีวิภัตติทั้งหลาย **โหติ** ย่อมมี **วิกปฺปโต** โดยไม่แน่นอน **กฺวจีติ อธิการโต** เพราะการตามมาของศัพท์ว่า กฺวจิ.

ปัญจมีวิภัตติ จะไม่อาเทศเป็น อํ, ส่วน ตติยา สัตตมี และฉัฏฐีวิภัตติ อาเทศเป็น อํ ได้บ้าง เพราะการตามมาของศัพท์ว่า กฺวจิ.

เตน อุปนครํ กตํ อุปนคเรน วา อันที่ใกล้แห่งนครนั้นกระทำแล้ว **เตหิ อุปนครํ อุปนคเรหิ** วา, **ตสฺส อุปนครํ เทหิ** จงให้แก่ที่ใกล้แห่งนครนั้น, **เตสํ อุปนครํ, อุปนครา อานย อุปนครมฺหา อุปนครสฺมา อุปนคเรหิ, อุปนครํ สนฺตกํ อุปนครสฺส** วา **เตสํ อุปนครํ อุปนครานํ วา, อุปนครํ นิเธหิ อุปนครมฺหิ อุปนครสฺมึ อุปนครํ อุปนคเรสุ วา.** เอวํ **อุปกุมฺภํ** ใกล้แห่งหม้อ.

อภาเว ในความไม่มี **ทรถานํ อภาโว นิทฺทรถํ** ไม่มีความเร่าร้อน, **นิมฺมสกํ** ไม่มียุง.

ปจฺฉาอตฺเถ ในอรรถตามหลัง **รถสฺส ปจฺฉา อนุรถํ** ตามหลังรถ, **อนุวาตํ** ตามลม.

โยคฺคตายํ ในความสมควร **ยถาสรูปํ, อนุรูปํ. รูปโยคฺคนฺติ อตฺโถ** สมควร สมควรแก่รูป.

วิจฺฉายํ ในการกล่าวซ้ำ **อตฺตานมตฺตานํ ปติ ปจฺจตฺตํ** เฉพาะตนๆ, **อทฺธมาสํ อทฺธมาสํ อนุ อนฺวทฺธมาสํ** ทุกๆกึ่งเดือน.

อนุปุพฺพิยํ ในลำดับ **เชฏฺฐานํ อนุปุพฺโพ อนุเชฏฺฐํ** ตามลำดับผู้เจริญ.

ปฏิโลเม ในอรรถทวนกลับ **โสตสฺส ปฏิโลมํ ปฏิโสตํ** ทวนกระแส, **ปฏิปถํ** ทางสวน, **ปติวาตํ** ทวนลม, **อตฺตานํ อธิกิจฺจ ปวตฺตา อชฺฌตฺตํ** อาศัยตน ภายในตน.

มริยาทาภิวิธีสุในอรรถขอบเขตและแผ่ไป **อาปาณโกฏิยาอาปาณโกฏิกํ**สุดชีวิต. **กปฺปจฺจโย** กปัจจัย (**โหติ**) ย่อมมลง **กฺวจิ สมาสนฺตคตานมการนฺโตติ** ด้วยสูตรว่า "กฺวจิ สมาสนฺตคตาน-มการนฺโต", **อา กุมาเรหิ ยโส กจฺจายนสฺส อากุมารํ** แผ่ไปถึงเด็ก.

สมิทฺธิยํ ในอรรถความสมบูรณ์ **สมาเส** เมื่อความเป็นสมาส **ภิกฺขาย สมิทฺธีติ อตฺเถ จ** ในอรรถว่า "ความสมบูรณ์แห่งข้าวกล้า" ด้วย **นปุํสกลิงฺคตฺเต จ** เมื่อความเป็นนปุงสกลิงค์ด้วย **กเต** อันนักศึกษากระทำแล้ว, **สมาสสฺส อนฺโตติ จ** บทว่า "สมาสสฺส" และ "อนฺโต" **วตฺตเต** ย่อมตามไป.

ในอรรถความสมบูรณ์ เมื่อทำเป็นสมาสในอรรถว่า "ความสมบูรณ์แห่งข้าวกล้า" และเมื่

อทำเป็นนปุงสกลิงค์แล้ว, บทว่า “สมาสสฺส” และ “อนฺโต” ตามไป

๓๓๗. สโร รสฺโส นปุํสเก. (๓ บท, รัสสวิธิสูตร)

อนฺโต สโร สระที่อยู่สุดท้าย **สมาสสฺส** ของสมาส **นปุํสเก** ในนปุงสกลิงค์ **รสฺโส** (**โหติ**) เป็นรัสสะ.

ให้ทำรัสสะ สระตัวท้ายของสมาส ในนปุงสกลิงค์

อนฺโต สโร สระที่อยู่สุดท้าย **สมาสสฺส** ของสมาส **วตฺตมานสฺส** อันเป็นไปอยู่ **นปุํสเก** ในนปุงสกลิงค์ **รสฺโส โหติ** เป็นรัสสะ. **จ** ก็ **เอตฺถ** ในสูตรนี้ **อพฺยยีภาวคฺคหณํ** อพฺยยีภาวศัพท์ **น อนุวตฺเตตพฺพํ** อันนักศึกษาไม่ควรให้ติดตามมา. **เตน** เพราะเหตุนั้น **รสฺสตฺตํ** ความเป็นรัสสะ **สมาสนฺตสฺสรสฺส** แห่งสระอันอยู่สุดท้ายของสมาส **วตฺตมานสฺส** อันเป็นไปอยู่ **นปุํสเก** ในนปุงสกลิงค์ **สิทฺธํ โหติ** ย่อมสำเร็จได้ **ทิคุทฺวนฺทพหุพฺพีหีสุปิ** แม้ในทิคุสมาส ทวันทสมาส และพหุพพีหิสมาส. **อํ อาเทโส** การอาเทศเป็น อํ **อํ วิภตฺตีนมิจฺจาทินา** ด้วยสูตรที่ขึ้นต้นว่า “อํ วิภตฺตีนํ” (**โหติ**) ย่อมมี.

ให้ทำรัสสะ สระตัวท้ายของสมาส อันเป็นไปในนปุงสกลิงค์, ในสูตรนี้ ไม่ควรให้ อพฺยยีภาว ศัพท์ติดตามมา, ฉะนั้น แม้ในทิคุสมาส ทวันทสมาส และพหุพพีหิสมาส ก็ทำรัสสะ สระอันอยู่สุดท้ายของสมาสในนปุงสกลิงค์ได้. อาเทศวิภัตติทั้งหลายเป็น อํ ด้วยสูตรที่ขึ้นต้นว่า “อํ วิภตฺตีนํ”

สุภิกฺขํ ข้าวกล้าอุดมสมบูรณ์. **คงฺคาย สมีเป วตฺตตีติ อุปคงฺคํ** ใกล้แม่น้ำ, **มณิกาย สมีปํ อุปมณิกํ** ใกล้อ่างน้ำ

สมาสนปุํสกรสฺสตฺตาสุ เมื่อวิธีทั้งหลายมีการทำสมาส การตั้งให้เป็นนปุงสกลิงค์ และการทำรัสสะเป็นต้น **อิตฺถีสุ อธิกิจฺจาติ เอตฺถ** ในอรรถนี้ว่า “อาศัยแล้วในหญิงทั้งหลาย” **กเตสุ** อันนักศึกษากระทำแล้ว, **อพฺยยีภาวา วิภตฺตีนนฺติ จ** บทว่า “อพฺยยีภาวา” และ “วิภตฺตีนํ” **วตฺตเต** ย่อมตามไป.

ในอรรถนี้ว่า “อิตฺถีสุ อธิกิจฺจ อาศัยแล้วในหญิงทั้งหลาย” เมื่อทำสมาส ตั้งให้เป็นนปุงสกลิงค์ และทำรัสสะเป็นต้นแล้ว บทว่า “อพฺยยีภาวา” และ “วิภตฺตีนํ” ตามไป

๓๓๘. อญฺญสฺมา โลโป จ. (๓ บท, โลปวิธิสูตร)

โลโป การลบไป **วิภตฺตีนํ** แห่งวิภัตติทั้งหลาย (**ปราสํ**) อันอยู่ข้างหลัง **อญฺญสฺมา อพฺยยีภาวา** จากอัพยยีภาวสมาสอื่น (**อการนฺตโต**) อันไม่ใช่การันต์ (**โหติ**) ย่อมมี.

หลังจากอัพยยีภาวสมาสที่ไม่ใช่การันต์ ลบวิภัตติทั้งหลาย

โลโป การลบไป **วิภตฺตีนํ** แห่งวิภัตติทั้งหลาย **ปราสํ** อันอยู่ข้างหลัง **อญฺญสฺมา อพฺยยีภาวสมาสา** จากอัพยยีภาวสมาสอื่น **อการนฺตโต** อันไม่ใช่การันต์ **โหติ จ** ย่อมมีด้วย.

หลังจากอัพยยีภาวสมาสที่ไม่ใช่อการันต์ ลบวิภัตติทั้งหลาย

อธิตฺถิ เกี่ยวกับผู้หญิง, **อิตฺถีสุ อธิกิจฺจ กถา ปวตฺตตีติ อตฺโถ** อธิบายว่า "คำพูดเกี่ยวกับผู้หญิง". **อธิตฺถิ ปสฺส, อธิตฺถิ กตํ** อิจฺจาทิ. เอวํ **อธิกุมาริ** เกี่ยวกับเด็กหญิง, **วธุยา สมีปํ อุปวธุ** ใกล้สะใภ้, **คุนฺนํ สมีปํ อุปคุ** ใกล้โค, **รสฺสตฺตํ อุกาโร** การรัสสะเป็น อุ **โอการสฺส** แห่ง โอ อักษร (**โหติ**) ย่อมมี. **อุปสคฺคปุพฺพโก** อัพยยีภาวสมาสที่มีอุปสัคเป็นบทหน้า **เอวํ** เป็นอย่างนี้.

นิปาตปุพฺพโก อัพยยีภาวสมาสที่มีนิบาตเป็นบทหน้า **ยถา** เช่น **วุฑฺฒานํ ปฏิปาฏิ** ตามลำดับแห่งผู้เจริญทั้งหลาย **เย เย วุฑฺฒา วา** หรือผู้เจริญทั้งหลายเหล่าใดๆ **ยถาวุฑฺฒํ** สำเร็จรูปเป็น ยถาวุฑฺฒํ.

ปทตฺถานติกฺกเม ในอรรถไม่เกินเนื้อความของบท **ยถากฺกมํ** ตามลำดับ, **ยถาสตฺติ** ตามความสามารถ, **ยถาพลํ กโรติ** ย่อมกระทำตามกำลัง **พลํ อนติกฺกมิตฺวา กโรตีติ อตฺโถ** อธิบายว่า "กระทำโดยไม่ให้เกินกำลัง". **ชีวสฺส ยตฺตโก ปริจฺเฉโท ยาวชีวํ** ตลอดชีวิต, **ยาวตายุกํ** ตลอดอายุ, **กปจฺจโย** ลง ก ปัจจัย, **ยตฺตเกน อตฺโถ ยาวทตฺถํ** เท่าที่ต้องการ, **ปพฺพตสฺส ปรภาโค ติโรปพฺพตํ** ภายนอกภูเขา, **ติโรปาการํ** ภายนอกกำแพง, **ติโรกุฏฺฏํ** ภายนอกฝาเรือน, **ปาสาทสฺส อนฺโต อนฺโตปาสาทํ** ภายในปราสาท, **อนฺโตนครํ** ภายในนคร, **อนฺโตวสฺสํ** ภายในฤดูฝน, **นครสฺส พหิ พหินครํ** ภายนอกนคร, **ปาสาทสฺส อุปริ อุปริปาสาทํ** บนปราสาท, **อุปริมญฺจํ** บนเตียง, **มญฺจสฺส เหฏฺฐา เหฏฺฐามญฺจํ** ใต้เตียง, **เหฏฺฐาปาสาทํ** ปราสาทชั้นล่าง, **ภตฺตสฺส ปุเร ปุเรภตฺตํ** ก่อนอาหาร, เอวํ **ปจฺฉาภตฺตํ** หลังอาหาร.

สากลฺลตฺเถ ในอรรถทุกอย่าง **สห มกฺขิกาย สมกฺขิกํ ภุญฺชติ** กินทั้งแมลงวัน, **น กิญฺจิ ปริวชฺเชตีติ อตฺโถ** อธิบายว่า "ไม่เว้นอะไร". **สาเทโส** การอาเทศเป็น ส **สหสทฺทสฺส** แห่ง สห ศัพท์ (**โหติ**) ย่อมมี **เตสุ วุทฺธีติอาทินา** ด้วยสูตรที่ขึ้นต้นว่า "เตสุ วุทฺธิ". **คงฺคาย โอรํ โอรคงฺคํ** ฝั่งในแม่น้ำ **อิจฺจาทิ** ดังนี้เป็นต้น.

อพฺยยีภาวสมาโส อัพยยีภาวสมาส **นิฏฺฐิโต** จบแล้ว.

จบ อัพยยีภาวสมาส

๒. กมฺมธารยสมาส

ว่าด้วยสมาสที่ทรง ๒ บทไว้ เหมือนกับกรรม

อถ ต่อไป **กมฺมธารยสมาโส** กัมมธารยสมาส **วุจฺจเต** อันข้าพเจ้าจะกล่าว.

ต่อไป จะกล่าวกัมมธารยสมาส

จ ก็ **โส** กัมมธารยสมาสนั้น **นววิโธ** มี ๙ อย่าง **วิเสสนปุพฺพปโท วิเสสนุตฺตรปโท วิเสสโนภยปโท อุปมานุตฺตรปโท สมฺภาวนาปุพฺพปโท อวธารณปุพฺพปโท นนิปาตปุพฺพปโท กุปุพฺพปโท ปาทิปุพฺพปโท จ อิติ** คือ วิเสสนปุพพปทะ วิเสสนุตตรปทะ วิเสสโนภยปทะ อุปมานุตตร-ปทะ สัมภาวนาปุพพปท อวธารณปุพพปทะ นนิปาตปุพพปทะ กุปุพพปทะ และ

ปาทิปุพพปทะ

กัมมธารยสมาส มี ๙ อย่าง คือ

(๑) วิเสสนปุพพปทะ มีวิเสสนะเป็นบทหน้า

(๒) วิเสสนุตตรปทะ มีวิเสสนะเป็นบทหลัง

(๓) วิเสสโนภยปทะ ทั้ง ๒ บท เป็นวิเสสนะ

(๔) อุปมานุตตรปทะ มีบทหลังเป็นอุปมา

(๕) สัมภาวนาปุพพปทะ มีบทกล่าวอรรถยกย่องเป็นบทหน้า

(๖) อวธารณปุพพปทะ มีบทกล่าวอรรถห้ามเป็นบทหน้า

(๗) นนิปาตปุพพปทะ มี น นิบาต เป็นบทหน้า

(๘) กุปุพพปทะ มี กุ นิบาต เป็นบทหน้า

(๙) ปาทิปุพพปทะ มี ป อุปสัคเป็นต้น เป็นบทหน้า

ตตฺถ บรรดากัมมธารยสมาสทั้งหลายเหล่านั้น **วิเสสนปุพฺพปโท** กัมมธารยสมาสที่มีวิเสสนะเป็นบทหน้า (**มยา**) อันข้าพเจ้า (**วุจฺจเต**) จะกล่าว **ตาว** ก่อน. **มหนฺต ปุริส อิติ** ในรูปนี้ว่า "มหนฺต ปุริส" **ปจเมกวจนํ สิ** สิปฐมาวิภัตติเอกพจน์ (**โหติ**) ย่อมลง **อุภยตฺถ** ในลิงค์ทั้ง ๒. **จสทฺทตสทฺทปฺปโยโค** การประกอบด้วย จ ศัพท์ และ ต ศัพท์ **ตุลฺยาธิกรณภาวปฺปสิทฺธตฺถํ** เพื่อความสำเร็จแห่งความมีที่ตั้งเสมอกัน (**โหติ**) ย่อมมี **วิคฺคเห** ในรูปวิเคราะห์ **มหนฺโต จ โส ปุริโส จาติ** ว่า "ผู้ประเสริฐด้วย ผู้ประเสริฐนั้น เป็นบุรุษด้วย".

บรรดากัมมธารยสมาสเหล่านั้น ข้าพเจ้าจะกล่าวกัมมธารยสมาสที่มีวิเสสนะเป็นบทหน้าก่อน, ในรูปนี้ว่า "มหนฺต ปุริส" ลง สิ ปฐมาวิภัตติเอกพจน์ในลิงค์ทั้ง ๒, มีการประกอบ จ ศัพท์ และ ต ศัพท์ เพื่อให้สำเร็จความมีที่ตั้งเสมอกัน ในรูปวิเคราะห์ว่า "มหนฺโต จ โส ปุริโส จ ผู้ประเสริฐด้วย ผู้ประเสริฐนั้น เป็นบุรุษด้วย"

ปรํ ข้างหลัง **อิโต** จากนี้ **วิภาสาติ** บทว่า "วิภาสา" **วิภาสา รุกฺขติณอิจฺจาทิโต** จากว่าสูตรที่ขึ้นต้นว่า "วิภาสา รุกฺขติณ" **วตฺตเต** ย่อมตามไป **สพฺพตฺถ สมาสวิธาเน** ในวิธีของสมาสทุกแห่ง.

ตั้งแต่นี้ไป บทว่า "วิภาสา" จากว่าสูตรที่ขึ้นต้นว่า "วิภาสา รุกฺขติณ" จะตามไปทุกแห่งที่เป็นวิธีของสมาส.

๓๓๙. **ทฺวิปเท ตุลฺยาธิกรเณ กมฺมธารโย.** (๓ บท, สัญญาสูตร)

สมาโส การย่อ **ทฺวิปเท** ในบททั้ง ๒ **ตุลฺยาธิกรเณ** อันมีเนื้อความเสมอกัน **กมฺมธารโย** ชื่อว่ากัมมธารยะ.

การย่อบททั้ง ๒ อันมีเนื้อความ(ลิงคัตถะ)เสมอกัน ชื่อว่ากัมมธารยะ

เทฺว ปทานิ นามิกานิ นามทั้งหลาย ๒ บท **ตุลฺยาธิกรณานิ** อันมีเนื้อความเสมอกัน **สมสฺยนฺเต** ย่อมถูกย่อ **อญฺญมญฺเญน สห** พร้อมด้วยกันและกัน **วิภาสา** บ้าง, **จ** และ **ตสฺมึ ทฺวิปเท** เมื่อบททั้ง ๒ **ตุลฺยาธิกรเณ** อันมีเนื้อความเสมอกัน **สติ** มีอยู่ **โส สมาโส** การย่อนั้น **กมฺมธารยสญฺโญ โหติ** มีชื่อว่ากัมมธารยะ.

นาม ๒ บท ที่มีเนื้อความเสมอกัน จะถูกย่อเข้ากัน บ้าง, และเมื่อบททั้ง ๒ ที่มีเนื้อความเสมอกัน การย่อนั้น จึงเรียกว่ากัมมธารยะ

เทฺว ปทานิ บททั้งหลาย ๒ **ทฺวิปทํ** ชื่อว่าทวิปทะ. **อธิกรณํ อตฺโถ** เนื้อความ **ยสฺส ปททฺวยสฺส** ของบททั้ง ๒ ใด **ตุลฺยํ สมานํ** เสมอกัน **ตํ** บททั้ง ๒ นั้น **ตุลฺยาธิกรณํ** ชื่อว่าตุลยาธิกรณะ, **ตสฺมึ ทฺวิปเท ตุลฺยาธิกรเณ** เมื่อบททั้ง ๒ นั้นมีเนื้อความเสมอกัน. **ปวตฺติ** ความเป็นไป **เอกสฺมึ อตฺเถ** ในอรรถเดียวกัน **วิเสสนวิเสสิตพฺพภาเวน** โดยความเป็นวิเสสนะและวิเสสิตัพพะ **ทฺวินฺนํ ปทานํ** แห่งบททั้งหลาย ๒ **ภินฺนปฺปวตฺตินิมิตฺตานํ** อันมีเหตุแห่งความเป็นไปต่างกัน **ตุลฺยาธิกรณตา** ชื่อว่าตุลยาธิกรณตา. (**โย สมาโส**) สมาสใด **ธารยติ** ย่อมทรงไว้ **ทฺวยํ** ซึ่งอรรถ ๒ อย่าง **กมฺมมิว** เหมือนกรรม **อิติ** เพราะเหตุนั้น (**โส สมาโส**) สมาสนั้น **กมฺมธารโย** ชื่อว่ากัมมธารยะ. **หิ** จะขยายความ **กมฺเม** เมื่อกรรม **สติ** มีอยู่ **กมฺมํ** กรรม **ธารยติ** ย่อมทรงไว้ **ทฺวยํ** ซึ่งเนื้อความทั้ง ๒ **กฺริยํ จ ปโยชนํ จ** คือซึ่งกิริยาและซึ่งประโยชน์ **ยถา** ฉันใด, **ตสฺมึ สมาเส** เมื่อสมาสนั้น **สติ** มีอยู่ **อยํ สมาโส** สมาสนี้ **ธารยติ** ย่อมทรงไว้ **เทฺว นามานิ** ซึ่งนามทั้งหลาย ๒ **เอกสฺส อตฺถสฺส** แห่งอรรถเดียวกัน **สมฺภวโต** เพราะความเกิดขึ้น **นามทฺวยสฺส** แห่งนาม ๒ บท **เอกตฺถโชตกสฺส** อันส่องอรรถเดียวกัน **ตถา** ฉันนั้น.

บททั้ง ๒ ชื่อว่าทวิปทะ, บทที่มีเนื้อความของบททั้ง ๒ เสมอกัน ชื่อว่าตุลยาธิกรณะ, เมื่อบททั้ง ๒ นั้น อันมีเนื้อความเสมอกัน, บททั้ง ๒ ที่มีเหตุต่างกัน กลายเป็นบทที่มีอรรถเดียวกันโดยความเป็นวิเสสนะและวิเสสิตัพพะกัน ชื่อว่าตุลยาธิกรณตา, สมาสที่ทรงไว้ซึ่งอรรถ ๒ อย่างเหมือนกรรม ชื่อว่ากัมมธารยะ, หมายความว่า เมื่อมีกรรม กรรมย่อมทรงไว้ซึ่งเนื้อความ ๒ อย่าง คือ กิริยาและประโยชน์ ฉันใด, เมื่อมีสมาส สมาสนี้ก็ย่อมทรงไว้ซึ่งนาม ๒ บท ในอรรถเดียวกันเพราะเป็นการรวมกันของนาม ๒ บท ที่ส่องอรรถเดียวกัน ฉันนั้น

สมาสสญฺญาวิภตฺติโลปปกติภาวา การตั้งชื่อเป็นสมาส การลบวิภัตติและความเป็นปกติทั้งหลาย (**โหนฺติ**) ย่อมมี **ปุเรวิย** เหมือนในกาลก่อน. **อปฺปโยโค** การไม่ประกอบอยู่ **จสทฺทตสทฺทานํ** แห่งจสัพท์และตศัพท์ทั้งหลาย (**โหติ**) ย่อมมี **วุตฺตตฺถานมปฺปโยโคติ** ด้วยปริภาสาว่า "วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค" **สมาเสเนว ตุลฺยาธิกรณภาวสฺส วุตฺตตฺตา** เพราะความเป็นตุลยาธิกรณะกันอันสมาสนั่นแลกล่าวแล้ว

การตั้งชื่อเป็นสมาส การลบวิภัตติ และความเป็นปกติ ก็มีเหมือนเดิม, ลบ จ ศัพท์ และ ต ศัพท์ด้วยปริภาสาว่า "วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค" เพราะความเป็นตุลยาธิกรณะกัน สมาสกล่าวแทนแล้ว

๓๔๐. มหตํ มหา ตุลฺยาธิกรเณ ปเท. (๔ บท, อาเทสวิธิสูตร)

ปเท เพราะบทหลัง **ตุลฺยาธิกรเณ** อันมีเนื้อความเสมอกัน **มหา** การอาเทศเป็น มหา **มหตํ** แห่ง มหนฺต ศัพท์ทั้งหลาย (**โหติ**) ย่อมมี.

เพราะบทหลังอันมีเนื้อความเสมอกัน อาเทศ มหนฺต เป็น มหา

อุตฺตรปเท ปเร เพราะบทข้างหลัง **ตุลฺยาธิกรเณ** อันมีเนื้อความเสมอกัน **มหา** การอาเทศเป็น มหา **มหตนฺตสทฺทสฺส** แห่ง มหนฺต ศัพท์ **โหติ** ย่อมมี. **มหอาเทโส จ** และการอาเทศเป็น มห **กฺวจิ** (**โหติ**) ย่อมมีบ้าง **มหตนฺติ พหุวจนคฺคหเณน** ด้วยคำที่เป็นพหูพจน์ว่า “มหตํ”, **จ** อนึ่ง **เอตฺถ** ในรูปอุทาหรณ์นี้ **ปุพฺพนิปาโต** การตกอยู่ข้างหน้า **วิเสสนสฺส** แห่งวิเสสนะ **วิญฺญายติ** อันนักศึกษาย่อมรู้ **มหาเทสวิธานโตว** เพราะเป็นวิธีแห่งการอาเทศเป็น มหา **ปุพฺพปทสฺส** แห่งบทหน้า **วิเสสนภูตสฺส** อันเป็นวิเสสนะ.

เพราะบทข้างหลังอันมีเนื้อความเสมอกัน อาเทศ มหนฺต ศัพท์ เป็น มหา, การมีอาเทศ มหนฺต เป็น มห บ้าง ด้วยคำที่เป็นพหูพจน์ว่า “มหตํ”, อนึ่ง ในรูปอุทาหรณ์นี้ ขอให้ทราบว่า วิเสสนะจะเรียงไว้ข้างหน้า เพราะเป็นวิธีอาเทศ มหนฺต ซึ่งเป็นวิเสสนะ ให้เป็น มหา

กมฺมธารโย ทิคูติ จ บทว่า “กมฺมธารโย” และ “ทิคุ” **วตฺตเต** ย่อมตามไป.

๓๔๑. อุเภ ตปฺปุริสา. (๒ บท, สัญญาสูตร)

อุเภ กมฺมธารยทิคุสมาสา กัมมธารยสมาสและทิคุสมาสทั้ง ๒ **ตปฺปุริสา** ชื่อว่าตัปปุริสะ.

กัมมธารยสมาสและทิคุสมาสทั้ง ๒ ชื่อว่าตัปปุริสะ

อุเภ กมฺมธารยทิคุสมาสา กัมมธารยสมาสและทิคุสมาสทั้ง ๒ **ตปฺปุริสสญฺญา โหนฺติ** มีชื่อว่าตัปปุริสะ. **ปุริโส** บุรุษ **ตสฺส** ของเขา **ตปฺปุริโส** ชื่อว่าตัปปุริสะ, **อยมฺปิ สมาโส** แม้สมาสทั้ง ๒ นี้ **วุตฺโต** ถูกเรียกชื่อ **ตปฺปุริโสติ** ว่า “ตัปปุริสะ” **อนฺวตฺถสญฺญาย** โดยชื่อที่คล้อยตามเนื้อความ **ตปฺปุริสสทิสตฺตา** เพราะเป็นสมาสที่เหมือนกับตัปปุริสสมาส. **หิ** จะขยายความ **ตปฺปุริส-สทฺโท** ตปฺปุริสศัพท์ **อติวตฺโต** เกินแล้ว **คุณํ** ซึ่งวิเสสนะ **ยถา** ฉันใด, **อยํ สมาโสปิ** แม้สมาสนี้ **ตถา** ก็ฉันนั้น. **หิ** จริงอยู่ **ตปฺปุริโส** ตัปปุริสสมาส **อุตฺตรปทตฺถปฺปธาโน** มีเนื้อความของบทหลังเป็นประธาน **อิติ** เท่านี้แล. **ตโต** จากนั้น **นามพฺยปเทโส** การตั้งชื่อว่านาม **สฺยาทฺยุปฺปตฺติ** และการลง สิ วิภัตติเป็นต้น (**โหติ**) ย่อมมี. **ปน** สำหรับ **อยํ ตปฺปุริโส** ตัปปุริสสมาสนี้ **อภิเธยฺยวจโน** มีวจนะตามเนื้อความที่ถูกกล่าว **ปรลิงฺโค จ** และมีลิงค์ตามบทหลัง.

กัมมธารยสมาสและทิคุสมาสทั้ง ๒ มีชื่อว่าตัปปุริสะ, บุรุษของเขา ชื่อว่าตัปปุริสะ, แม้สมาสทั้ง ๒ นี้ ก็ถูกเรียกชื่อว่า “ตัปปุริสะ” โดยได้ชื่อที่คล้อยตามเนื้อความ เพราะเป็นสมาสที่เหมือนกับตัปปุริสสมาส, หมายความว่า ตปฺปุริสศัพท์ มีเนื้อความของวิเสสยะเกินวิเสสนะ ฉันใด, แม้สมาสนี้ ก็ฉันนั้น, เนื่องจากว่า ตัปปุริสสมาส มีเนื้อความของบทหลังเป็นประธาน, ต่อจากนั้น มีการตั้งชื่อว่านาม และการลง สิ วิภัตติเป็นต้น, สำหรับตัปปุริสสมาสนี้

จะมีวจนะตามเนื้อความที่ถูกกล่าว และมีลิงค์ตามบทหลัง

มหาปุริโส มหาปุริสา อิจฺจาทิ อุทาหรณ์ว่า "มหาปุริโส มหาปุริสา บุรุษผู้ประเสริฐ" เป็นต้น **ปุริสสทฺทสมํ** จำแนกวิภัตติเหมือนกับ ปุริส ศัพท์. **เอวํ** เหมือนกันนั้น **มหาวีโร** ผู้มีความเพียรมาก, **มหามุนิ** พระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐ, **มหนฺตญฺจ ตํ พลญฺจาติ มหาพลํ** กำลังมาก, **มหพฺภยํ** ภัยใหญ่หลวง, **มหอาเทโส** มีการอาเทศเป็น มห, (ซ้อน พฺ). **สนฺโต จ โส ปุริโส จาติ สปฺปุริโส** บุรุษผู้สงบ. **อภกาเรปิ** แม้เพราะอักษรที่ไม่ใช่ ภ **สมาเส** ในสมาส **สาเทโส** การอาเทศเป็น ส **สนฺตสทฺทส** แห่ง สนฺต ศัพท์ (**โหติ**) ย่อมมี **จสทฺเทน** ด้วย จ ศัพท์ **สนฺตสทฺทสฺส โส เภ โพ จนฺเตติ เอตฺถ** ในสูตรนี้ว่า "สนฺตสทฺทสฺส โส เภ โพ จนฺเต" (เพราะอักษรที่ไม่ใช่ ภ ในสมาส อาเทศ สนฺต เป็น ส ด้วย จ ศัพท์ ในสูตรว่า "สนฺตสทฺทสฺส โส เภ โพ จนฺเต"). **ตถา** เหมือกันนั้น **ปุพฺพปุริโส** บุรุษข้างหน้า, **ปรปุริโส** บุรุษข้างหลัง, **ปฐมปุริโส** บุรุษต้น, **มชฺฌิมปุริโส** บุรุษกลาง, **อุตฺตมปุริโส** บุรุษสุดท้าย, **ทนฺตปุริโส** บุรุษผู้ฝึกแล้ว, **ปรมปุริโส** บุรุษผู้ยอดเยี่ยม, **วีรปุริโส** บุรุษผู้กล้าหาญ, **เสตหตฺถี** ช้างเผือก, **กณฺหสปฺโป** งูดำ (งูเห่า งูจงอาง เป็นต้น), **นีลุปฺปลํ** ดอกอุบลเขียว, **โลหิตจนฺทนํ** แก่นจันทน์แดง.

สมาโส การย่อให้เป็นสมาส **น ภวติ** ย่อมไม่มี **กฺวจิ** บ้าง **วิภาสาธิการโต** เพราะการตามมาของ วิภาสา ศัพท์.

เพราะมี วิภาสา ศัพท์ ตามมา (จากสูตร วิภาสา รุกฺขติณ...) จึงไม่ย่อให้เป็นสมาสบ้าง

ยถา เช่น **ปุณฺโณ มนฺตานิปุตฺโต** พระปุณณมันตานีบุตร, **จิตฺโต คหปติ** จิตตคหบดี, **สกฺโก เทวราชา** ท้าวสักกเทวราช **อิติ** ดังนี้เป็นต้น

สมาเส เมื่อสมาส **ปุมา จ โส โกกิโล จาติ อตฺเถ** ในอรรถว่า "นกกาเหว่าตัวผู้" **กเต** อันนักศึกษากระทำแล้ว, **โลปนฺติ** บทว่า "โลปํ" **วตฺตเต** ย่อมตามไป.

๓๔๒. ปุมสฺส ลิงฺคาทีสุ สมาเสสุ. (๓ บท, โลปวิธิสูตร)

ลิงฺคาทีสุ เพราะศัพท์ทั้งหลายมี ลิงฺค ศัพท์เป็นต้น **สมาเสสุ** ในสมาสทั้งหลาย (**อนฺโต**) สระสุดท้าย **ปุมสฺส** ของ ปุม ศัพท์ (**อาปชฺชเต**) ย่อมถึง **โลปํ** ซึ่งการลบ.

เพราะ ลิงฺค ศัพท์เป็นต้นในสมาส ลบสระสุดท้ายของ ปุม ศัพท์

ลิงฺคาทีสุ ปรปเทสุ เพราะบทข้างหลังทั้งหลายมี ลิงฺค เป็นต้น **สมาเสสุ** ในสมาสทั้งหลาย **อนฺโต อกาโร** ออักษรอันเป็นสระสุดท้าย **ปุม อิติ เอตสฺส** ของศัพท์นี้คือ ปุม **อาปชฺชเต** ย่อมถึง **โลปํ** ซึ่งการลบ. **นิคฺคหีตํ** การอาเทศเป็นนิคหิต มการสฺส แห่ง มฺ (**โหติ**) ย่อมมี **อํโม นิคฺคหีตํ ฌลเปหีติ** ด้วยสูตรว่า "อํโม นิคฺคหีตํ ฌลเปหิ".

เพราะบทหลังมี ลิงฺค ศัพท์เป็นต้นในสมาส ลบ อ อันเป็นสระสุดท้ายของ ปุม ศัพท์, อาเทศ มฺ เป็นนิคหิต ด้วยสูตรว่า "อํโม นิคฺคหีตํ ฌลเปหิ", (อาเทศนิคหิตเป็นวัคคันตะ งฺ เป็นต้น)

ปุงฺโกกิโล นกกาเหว่าตัวผู้, **เอวํ** เหมือนกันนั้น **ปุนฺนาโค** ช้างตัวผู้ (ช้างพลาย) ต้นบุนนาค

สมาเส เมื่อสมาส **วคฺคยุห กเต** อันนักศึกษากระทำวิเคราะห์แล้ว **ขตฺติยา จ สา กญฺญา จาติ** ว่า "นางกษัตริย์", **ตุลฺยาธิกรเณ ปเท อิตฺถิยํ ภาสิตปุมิตฺถี ปุมาว เจติ จ** บทว่า "ตุลฺยาธิกรเณ" "ปเท" และสูตรว่า "อิตฺถิยํ ภาสิตปุมิตฺถี ปุมาว เจ" **วตฺตเต** ย่อมตามไป.

๓๔๓. กมฺมธารยสญฺเญ จ. (๒ บท, ลิงคาติเทสสูตร)

ตุลฺยาธิกรเณ ปเท เพราะบทหลังอันมีเนื้อความเสมอกัน **กมฺมธารสญฺเญ** ในสมาสอันมีชื่อว่ากัมมธารยะ **เจ** หากว่า **อิตฺถี** บทที่มีรูปเป็นอิตถีลิงค์ **อิตฺถิยํ** ในอิตถีลิงค์ **ภาสิตปุมา** เคยถูกกล่าวเป็นปุงลิงค์ **ทฏฺฐพฺพา** พึงทราบว่า **ปุมา อิว** เป็นเหมือนปุงลิงค์.

เพราะบทหลังอันมีเนื้อความเสมอกัน ในกัมมธารยสมาส ถ้าบทที่มีรูปเป็นอิตถีลิงค์เคยเป็นปุงลิงค์มาก่อน พึงทราบว่า เป็นเหมือนปุงลิงค์

ตุลฺยาธิกรเณ อุตฺตรปเท ปเร เพราะบทหลังอันมีเนื้อความเสมอกัน **วตฺตมาเน** อันเป็นไปอยู่ **อิตฺถิยํ** ในอิตถีลิงค์ **กมฺมธารสญฺเญ จ สมาเส** ในสมาสอันมีชื่อว่ากัมมธารยะ **เจ** หากว่า **อิตฺถิ-วาจโก สทฺโท** ศัพท์ที่กล่าวรูปอิตถีลิงค์ **ปุพฺพภูโต** อันเป็นบทหน้า **ภาสิตปุมา** ถูกกล่าวเป็นปุงลิงค์ **ปุพฺเพ** ในกาลก่อน, **โส** ศัพท์นั้น **ทฏฺฐพฺโพ** พึงทราบ **ปุมา อิว** ว่าเป็นเหมือนปุงลิงค์. **อิติ** เพราะเหตุนั้น **นิวตฺติ** การห้าม **อิตฺถิปฺปจฺจยสฺส** ซึ่งอิตถีปัจจัย **ปุพฺพปเท** ในบทข้างหน้า **โหติ** ย่อมมี.

ในกัมมธารยสมาส เพราะบทหลังอันมีเนื้อความเสมอกัน อันเป็นไปอยู่ในอิตถีลิงค์ ถ้าศัพท์ข้างหน้าที่มีรูปเป็นอิตถีลิงค์ เคยถูกกล่าวว่าเป็นปุงลิงค์มาก่อน พึงทราบว่า เป็นเหมือนปุงลิงค์, ฉะนั้น จึงห้ามไม่ให้มีอิตถีปัจจัย

ขตฺติยกญฺญา ขตฺติยกญฺญาโย นางกษัตริย์ กษัตรี ขัตติยกัญญา **อิจฺจาทิ** ดังนี้เป็นต้น (จำแนกวิภัตติเหมือน กญฺญา). **เอวํ** เหมือนกันนั้น **รตฺตลตา** เถาวัลย์แดง, **ทุติยภิกฺขา** อาหารมื้อที่ ๒, **พฺราหฺมณี จ สา ทาริกา จาติ พฺราหฺมณทาริกา** เด็กหญิงพราหมณ์, **นาคมาณวิกา** นางนาค.

อยํ ปุมฺภาวาติเทโส การแสดงเป็นปุงลิงค์นี้ **ปุพฺพปทสฺเสว** ของบทหน้าเท่านั้น, **เตน** เพราะเหตุนั้น **ขตฺติยกุมารี กุมารสมณี ตรุณพฺราหฺมณีติอาทีสุ** ในอุทาหรณ์ทั้งหลายเป็นต้นว่า "ขตฺติย-กุมารี กุมารสมณี ตรุณพฺราหฺมณี" **นิวตฺติ** การห้าม **อิตฺถิปฺปจฺจยสฺส** ซึ่ง อี อิตถีปัจจัย **อุตฺตร-ปเทสุ** ในบทหลังทั้งหลาย **น โหติ** ย่อมไม่มี.

การแสดงเป็นปุงลิงค์นี้ เฉพาะบทหน้าเท่านั้น ดังนั้น ในอุทาหรณ์เป็นต้นว่า "ขตฺติยกุมารี กุมารสมณี ตรุณพฺราหฺมณี" จึงไม่ห้าม อี อิตถีปัจจัยในบทหลัง

อิตฺถิยํ อิติ เอว บทว่า "อิตฺถิยํ" **กึ** มีประโยชน์อะไร. (**ปุมภาวนิเสธนตฺถํ** มีประโยชน์ต่อการห้ามความเป็นปุงลิงค์ **อนิตฺถิปเทสุ** เพราะบทหลังไม่ใช่อิตถีลิงค์ **ยถา** เช่น) **กุมารีรตนํ** เด็กหญิงผู้เป็นดุจรัตนะ, **สมณีปทุมํ** ภิกษุณีผู้เพียงดังดอกปทุม.

ภาสิตปุมาติ บทว่า "ภาสิตปุมา" **กึ** มีประโยชน์อะไร. (**ปุมภาวนิเสธนตฺถํ** มีประโยช

น์ต่อการห้ามความเป็นปุงลิงค์ **ปุพฺพปทสฺส** แห่งบทหน้า **ยถา** เช่น) คงฺคานที แม่น้ำคงคา, ตณฺหานที แม่น้ำคือตัณหา, ปถวีธาตุ ปฐวีธาตุ.

ปน ส่วน **นนฺทาโปกฺขรณี จนฺทาเทวีติอาทีสุ** ในอุทาหรณ์ทั้งหลายมี นนฺทาโปกฺขรณี สระน้ำนันทา และ จนฺทาเทวี พระเทวีนามว่าจันทา เป็นต้น **ปุมฺภาโว** ความเป็นปุงลิงค์ **น โหติ** ย่อมไม่มี **สญฺญาสทฺทตฺตา** เพราะเป็นศัพท์ที่เป็นชื่อเรียก.

ตถา เหมือนกันนั้น **ปุรตฺถิโม จ โส กาโย จาติ ปุรตฺถิมกาโย** ร่างกายด้านหน้า, **เอตฺถ จ** ก็ในอุทาหรณ์นี้ **กายสทฺโท** กายศัพท์ **กาเยกเทโส** เป็นส่วนหนึ่งของร่างกาย. **เอวํ** เหมือนกันนั้น **ปจฺฉิมกาโย** ร่างกายด้านหลัง, **เหฏฺฐิมกาโย** ร่างกายส่วนล่าง, **อุปริมกาโย** ร่างกายส่วนบน, **สพฺพกาโย** ร่างกายทั้งหมด, **ปุราณวิหาโร** วิหารหลังเก่า, **นวาวาโส** อาวาสแห่งใหม่, **กตรนิกาโย กตมนิกาโย** นิกายไหน, **เหตุปฺปจฺจโย** ปัจจัยอันเป็นเหตุ, **อพหุลํ พหุลํ กตนฺติ พหุลีกตํ** กระทำให้มาก, **ชีวิตปฺปธานํ นวกํ ชีวิตนวกํ** หมวด ๙ ที่มีชีวิตเป็นประธาน **อิจฺจาทิ** ดังนี้เป็นต้น.

วิเสสนุตฺตรปเท ในกัมมธารยสมาสที่มีวิเสสนะเป็นบทหลัง **เถราจริยปณฺฑิตาทิ** ศัพท์มี เถร อาจริย และ ปณฺฑิต เป็นต้น **วิเสสนํ** เป็นวิเสสนะ **ปรญฺจ** และเป็นบทหลัง **ภวติ** ย่อมมี **ชินวจนานุปโรธโต** โดยไม่ผิดจากพระพุทธพจน์. **ยถา** เช่น **สาริปุตฺโต จ โส เถโร จาติ สาริปุตฺตตฺเถโร** พระสารีบุตรผู้เป็นเถระ. **เอวํ** เหมือนกันนั้น **มหาโมคฺคลฺลานตฺเถโร** พระมหาโมคคัลลานเถระ, **มหากสฺสปตฺเถโร** พระมหากัสสปเถระ, **พุทฺธโฆสาจริโย** พระพุทธโฆสาจารย์, **ธมฺมปาลาจริโย** พระธรรมปาลาจารย์, **อาจริยคุตฺติโลติ วา** มีรูปว่า “อาจริยคุตฺติล พระคุตติลาจารย์” (ที่วิเสสนะอยู่หน้า) บ้าง, **มโหสโธ จ โส ปณฺฑิโต จาติ มโหสธปณฺฑิโต** มโหสธบัณฑิต. **เอวํ** เหมือนอย่างนั้น **วิธุรปณฺฑิโต** วิธุรบัณฑิต, **วตฺถุวิเสโส** วัตถุแตกต่างกัน.

วิเสสโนภยปโท กัมมธารยสมาสอันมีบททั้ง ๒ เป็นวิเสสนะ **ยถา** เช่น **สีตญฺจ ตํ อุณฺหญฺจาติ สีตุณฺหํ** ทั้งเย็นทั้งร้อน, **สินิทฺโธ จ โส อุณฺโห จาติ สินิทฺธุณฺโห มาโส** เดือนที่ทั้งเปียกทั้งร้อน, **ขญฺโช จ โส ขุชฺโช จาติ ขญฺชขุชฺโช** ทั้งกระเผกทั้งค่อม. **เอวํ** เหมือนกันนั้น **อนฺธพธิโร** ทั้งบอดทั้งหนวก, **กตากตํ** ทั้งทำแล้วและยังไม่ได้ทำ, **ฉิทฺทาวฉิทฺทํ** ทั้งช่องใหญ่และช่องน้อย, **อุจฺจาวจํ** ทั้งสูงทั้งต่ำ, **ฉินฺนภินฺนํ** ทั้งถูกตัดทั้งถูกทุบ, **สิตฺตสมฺมฏฺฐํ** ทั้งถูกรดทั้งถูกกวาด, **คตปจฺจาคตํ** ทั้งไปทั้งกลับมา.

อุปมานุตฺตรปเท ในกัมมธารยสมาสที่มีอุปมาเป็นบทหลัง **อุปมานภูตํ วิเสสนํ** วิเสสนะเป็นอุปมา **ปรํ** และเป็นบทหลัง **ภวติ** ย่อมมี **อภิธานานุโรธโต** โดยสมควรแก่อุทาหรณ์. **ยถา** เช่น **สีโห วิย สีโห** ผู้เพียงดังสีหะ ชื่อว่าสีหะ, **มุนิ จ โส สีโห จาติ มุนิสีโห** พระมุนีผู้เพียงดังสีหะ, **เอวํ** เหมือนกันนั้น **มุนิวสโภ** พระมุนีผู้เพียงดังโคอุสภะ, **มุนิปุงฺคโว** พระมุนีผู้เพียงดังโคหนุ่ม, **พุทฺธนาโค** พระพุทธเจ้าผู้เพียงดังช้างตัวประเสริฐ, **พุทฺธาทิจฺโจ** พระพุทธเจ้าผู้เพียงดังดวงอาทิตย์, **รํสิ วิย รํสิ** เพียงดังรัศมี ชื่อว่ารังสิ, **สทฺธมฺโม จ โส รํสิ จาติ สทฺธมฺมรํสิ** พระธรรมเพียงดังรัศมี,

เอวํ เหมือนกันนั้น **วินยสาคโร** พระวินัยเพียงดังสาคร (คือลึกลงตามลำดับ), **ปุณฺฑรีกมิว ปุณฺฑรีโก** เพียงดังดอกบุณฑริก, **สมโณ จ โส ปุณฺฑรีโก จาติ สมณปุณฺฑรีโก** พระสมณะผู้เพียงดังดอกบุณฑริก, **สมณปทุโม** พระสมณะผู้เพียงดังดอกปทุม. **จนฺโท วิย จนฺโท** เพียงดวงจันทร์ชื่อว่าจันทะ, **มุขญฺจ ตํ จนฺโท จาติ มุขจนฺโท** หน้าเพียงดังดวงจันทร์. **เอวํ** เหมือนกันนั้น **มุขปทุมํ** หน้าเพียงดังดอกปทุม **อิจฺจาทิ** ดังนี้เป็นต้น.

สมฺภาวนาปุพฺพปโท กัมมธารยสมาสที่มีบทกล่าวอรรถยกย่องเป็นบทหน้า **ยถา** เช่น **ธมฺโม อิติ พุทฺธิ ธมฺมพุทฺธิ** ความรู้ว่าเป็นธรรม. **เอวํ** เหมือนกันนั้น **ธมฺมสญฺญา** ความกำหนดหมายว่าเป็นธรรม, **ธมฺมสงฺขาโต** อันถูกกล่าวว่าเป็นธรรม, **ธมฺมสมฺมโต** อันสมมุติว่าเป็นธรรม, **ปาณสญฺญิตา** ความเป็นผู้รู้ว่าเป็นสัตว์, **อสุภสญฺญา** ความกำหนดหมายว่าเป็นของไม่สะอาด, **อนิจฺจสญฺญา** ความกำหนดหมายว่าเป็นของไม่เที่ยง, **อนตฺตสญฺญา** ความกำหนดหมายว่าเป็นสิ่งไม่ใช่ตัวตน, **ธาตุสญฺญา** ความกำหนดหมายว่าเป็นสักว่าธาตุ, **ธีตุสญฺญา** ความกำหนดหมายว่าเป็นธิดา, **อตฺตสญฺญา** ความกำหนดหมายว่าเป็นตัวตน, **อตฺถิสญฺญา** ความกำหนดหมายว่ามีอยู่, **อตฺตทิฏฺฐิ** ความเห็นว่าเป็นตัวตน **อิจฺจาทิ** ดังนี้เป็นต้น.

อวธารณปุพฺพปโท กัมมธารยสมาสที่มีบทกล่าวอรรถห้ามเป็นบทหน้า **ยถา** เช่น **คุโณ เอว ธนํ คุณธนํ** คุณเท่านั้นเป็นทรัพย์. **เอวํ** เหมือนกันนั้น **สทฺธาธนํ** ศรัทธาเท่านั้นเป็นทรัพย์, **สีลธนํ** ศีลเท่านั้นเป็นทรัพย์, **ปญฺญาธนํ** ปัญญาเท่านั้นเป็นทรัพย์, **จกฺขุ เอว อินฺทฺริยํ จกฺขุนฺทฺริยํ** จักษุเท่านั้นเป็นอินทรีย์, เอวํ **จกฺขายตนํ** จักษุเท่านั้นเป็นอายตนะ, **จกฺขุธาตุ** จักษุเท่านั้นเป็นธาตุ, **จกฺขุทฺวารํ** จักษุเท่านั้นเป็นทวาร, **รูปารมฺมณํ** รูปเท่านั้นเป็นอารมณ์ **อิจฺจาทิ** ดังนี้เป็นต้น.

นนิปาตปุพฺพปโท กัมมธารยสมาสที่มี น นิบาตเป็นบทหน้า **ยถา** เช่น **น พฺราหฺมโณติ อตฺเถ** ในอรรถว่า ไม่ใช่พราหมณ์ **กมฺมธารยสมาเส** เมื่อการย่อเป็นกัมมธารยะ **วิภตฺติโลปาทิมฺหิ จ** และเมื่อการลบวิภัตติเป็นต้น **กเต** อันนักศึกษากระทำแล้ว, **ตปฺปุริสสญฺญา** การตั้งชื่อว่าตัปปุริสะ **อุเภ ตปฺปุริสาติ** ด้วยสูตรว่า “อุเภ ตปฺปุริสา” (**โหติ**) ย่อมมี.

๓๔๔. อตฺตํ นสฺส ตปฺปุริเส. (๓ บท, อาเทสวิธิสูตร)

ตปฺปุริเส ปเร เพราะบทหลังในตัปปุริสะ **อตฺตํ** การอาเทศเป็น อ **นสฺส** แห่ง น นิบาต (**โหติ**) ย่อมมี.

เพราะบทหลังในตัปปุริสสมาส อาเทศ น นิบาต เป็น อ

อุตฺตรปเท ปเร เพราะบทข้างหลัง **ตปฺปุริเส** ในตัปปุริสสมาส **อตฺตํ** การอาเทศเป็น อ **สพฺพสฺเสว นสฺส นิปาตปทสฺส** แห่ง น นิบาตทั้งตัว **โหติ** ย่อมมี. (**อยํ กมฺมธารยสมาโส**) กัมมธารยสมาสนี้ **ตปฺปุริโส** ชื่อว่าตัปปุริสะ **ตปฺปุริเสกเทสตฺตา** เพราะเป็นส่วนหนึ่งของตัปปุริสสมาส.

เพราะบทหลังในตัปปุริสสมาส อาเทศ น นิบาต เป็น อ, กัมมธารยสมาส ก็ชื่อว่าตัปปุริสะ เพราะเป็นส่วนหนึ่งของตัปปุริสสมาส

อพฺราหฺมโณ ผู้ไม่ใช่พราหมณ์

นิเสโธ การปฏิเสธ **สโต** ซึ่งสิ่งของอันมีอยู่ **วินา** โดยเว้น **เทสาทินิยมํ** ซึ่งการกำหนดสถานที่เป็นต้น **น ยุตฺโต** ไม่สมควร, **จ** และ **นิเสโธ** การปฏิเสธ **อสโต** ซึ่งสิ่งของอันไม่มีอยู่ **อผโล** ไม่มีผล, **ตสฺมา** เพราะเหตุนั้น **เจ** หากว่า (**โจทนา**) การทักท้วง **อพฺราหฺมโณติ** ว่า "อหฺราหฺมโณ ไม่ใช่พราหมณ์" (**โหติ**) จะมี **กถํ** อย่างไร, (**ปริหาโร**) การแก้ข้อทักท้วง (**สิยา**) พึงมี (**อิติ**) ว่า "**กฺวจิ** ในบางครั้ง **ปฏิเสธวิธิ** การปฏิเสธ **มิจฺฉาญาณตฺตาขฺยาปนาย** เพื่อทำความเข้าใจผิดให้ปรากฏ **ปรสฺส** แก่บุคคลอื่น **อุปปชฺชเต** ย่อมสมควร **นิเสธตฺถานุวาเทน** เพราะกล่าวตามเนื้อความอันควรปฏิเสธ".

การปฏิเสธสิ่งที่มีอยู่ โดยไม่กำหนดสถานที่เป็นต้น นับว่าไม่สมควร, และการปฏิเสธสิ่งที่ไม่มีอยู่ ก็ไม่มีผลอะไร, ฉะนั้น หากมีการทักท้วงว่า "อหฺราหฺมโณ ไม่ใช่พราหมณ์" จะมีได้อย่างไร, ก็มีคำแก้ข้อทักท้วงว่า "บางครั้ง การปฏิเสธเพื่อทำให้บุคคลอื่นเข้าใจถูก ก็สมควร เพราะได้กล่าวตามเนื้อความอันควรปฏิเสธ"

จ ก็ **อตฺโถ** เนื้อความ **อสฺส** ของ น นิบาตนั้น **ทุวิโธ** มี ๒ อย่าง **ปสชฺชปฺปฏิเสธ-ปริยุทาสวเสน** ด้วยอำนาจแห่งปสัชชปฏิเสธะ และ ปริยุทาสปฏิเสธะ.

น นิบาต มีอรรถ ๒ อย่าง คือ (๑) ปสัชชปฏิเสธะ การปฏิเสธอย่างเด็ดขาดหรือปฏิเสธทั้งหมด (๒) ปริยุทาสปฏิเสธะ การปฏิเสธไม่เด็ดขาด คือปฏิเสธอย่างหนึ่งแต่ถือเอาอีกอย่างหนึ่ง

ตตฺถ ในอรรถ ๒ อย่างนั้น **โย** นนิบาตใด **ทีเปติ** ย่อมแสดง **อภาวํ** ซึ่งความไม่มี **สพฺพตฺถา** โดยประการทั้งปวง **อุตฺตรปทตฺถสฺส** แห่งเนื้อความของบทหลัง **อสูริยปสฺสา ราชทาราติอาทีสุ วิย** เหมือนในอุทาหรณ์ทั้งหลายเป็นต้นว่า "อสูริยปสฺสา ราชทารา พระมเหสีของพระราชาทั้งหลายไม่เคยเห็นดวงอาทิตย์", **โส** นนิบาตนั้น **ปสชฺชปฺปฏิเสธวาจี นาม** ชื่อว่าปสัชชปฏิเสธวาจี. **โย** นนิบาตใด **ปริยุทาสิตฺวา** ปฏิเสธแล้ว **อุตฺตรปทตฺถํ** ซึ่งเนื้อความของบทหลัง **การิยํ** ยังผล **ปฏิปาทยติ** ย่อมให้ปรากฏ **ตํสทิเส วตฺถุมฺหิ** ในสิ่งของอันเหมือนกับเนื้อความของบทหลังนั้น **อพฺราหฺมณอมนุสฺสาติอาทีสุ วิย** เหมือนในอุทาหรณ์ทั้งหลายเป็นต้นว่า "อพฺราหฺมณ ไม่ใช่พราหมณ์, อมนุสฺส ไม่ใช่มนุษย์", **โส** นนิบาตนั้น **ปริยุทาสวาจี นาม** ชื่อว่าปริยุทาสปฏิเสธวาจี.

ในอรรถทั้ง ๒ นั้น นนิบาตที่ปฏิเสธอรรถของบทหลังว่าไม่มีทั้งหมด เหมือนในอุทาหรณ์เป็นต้นว่า "อสูริยปสฺสา ราชทารา พระมเหสีของพระราชาทั้งหลายไม่เคยเห็นดวงอาทิตย์" ชื่อว่าปสัชชปฏิเสธวาจี, นนิบาตที่ปฏิเสธเนื้อความของบทหลัง ทำให้ผลปรากฏในสิ่งของอันเหมือนกับเนื้อความของบทหลังนั้น เหมือนในอุทาหรณ์เป็นต้นว่า "อพฺราหฺมณ ไม่ใช่พราหมณ์, อมนุสฺส ไม่ใช่มนุษย์" ชื่อว่าปริยุทาสปฏิเสธวาจี

จ ดังจะกล่าวสาธก **คาถาวจนํ** คำอันเป็นคาถา **วุตฺตํ** อันท่านกล่าวไว้แล้ว **อิติ** ว่า

วตฺถุนตฺถิตา ความไม่มีแห่งวัตถุ **ลกฺขณํ** เป็นลักษณะ **ปสชฺชปฺ-ปฏิเสธสฺส** ของปสัชชปฏิเสธะ, **วุตฺติ** ความเป็นไป **อญฺญตฺร** ในวัตถุอื่น **วตฺถุโต** จากวัตถุอันถูกปฏิเสธ

ปริยุทาสลกฺขณํ เป็นลักษณะของปริยุทาสปฏิเสธะ.

ความไม่มีวัตถุ เป็นลักษณะของปสัชชปฏิเสธะ, ความเป็นไปในวัตถุอื่นจากวัตถุอันถูกปฏิเสธ เป็นลักษณะของปริยุทาสปฏิเสธะ

นนุ ขอทักท้วง **อิติ** ว่า “**เอวํ** (**ภาเว**) เมื่อความเป็นอย่างนั้น **สนฺเตปิ** แม้มีอยู่, **อุตฺตร-ปทตฺถปฺปธานตา** ความมีเนื้อความของบทหลังเป็นประธาน **อพฺราหฺมโณติอาทีสุ** ในอุทาหรณ์ทั้งหลายเป็นต้นว่า “อพฺราหฺมโณ” **สิยา** พึงมี **กถํ** อย่างไร”.

ขอซักถามข้อสังสัยหน่อยว่า “เมื่อ น นิบาตปฏิเสธเนื้อความของบทหลังเสียแล้ว ในอุทาหรณ์เป็นต้นว่า “อพฺราหฺมโณ” จะมีเนื้อความของบทหลังเป็นประธานได้อย่างไร”

(**มยา**) อันข้าพเจ้า **วุจฺจเต** จะตอบ. **อุตฺตรปทตฺถปฺปธานตา** ความมีเนื้อความของบทหลังเป็นประธาน **อพฺราหฺมโณติอาทีสุ** ในอุทาหรณ์ทั้งลายเป็นต้นว่า “อพฺราหฺมโณ” **สิยา** พึงมี **วาจกตฺตา** เพราะเป็นการกล่าว **พฺราหฺมณาทิอตฺถสฺเสว ตํสทิสาทิอตฺถสฺสาปิ** แม้ซึ่งเนื้อความของผู้เหมือนกับพราหมณ์เป็นต้นนั้น ให้เหมือนเนื้อความของพราหมณ์เป็นต้น **พฺราหฺมณาทิสทฺทานํ** ของศัพท์มี พฺราหฺมณ เป็นต้นทั้งหลาย. **หิ** จริงอยู่ **พฺราหฺมณาทิสทฺทา** ศัพท์มี พฺราหฺมณ เป็นต้นทั้งหลาย **เกวลา** ล้วนๆ **ปากฏา** ปรากฏแล้ว **พฺราหฺมณาทิอตฺเถเสฺวว** ในเนื้อความว่าพราหมณ์เป็นต้นทั้งหลายเท่านั้น **ภูสทฺโท วิย** เหมือน ภู ธาตุ (**ปากโฏ**) ปรากฏแล้ว **สตฺตายํ** ในเนื้อความว่าความมีความเป็น. **ปน** แต่ว่า **ยทา** ในกาลใด **เต** ศัพท์ทั้งหลายมี พฺราหฺมณ เป็นต้นเหล่านั้น **ยุชฺชนฺติ** ย่อมประกอบ **นอิติ นิปาเตน** ด้วยนิบาตคือ น **อญฺเญน สทิสาทิวาจเกน** อันกล่าวอรรถว่าเหมือนกันเป็นต้นอื่น, **ตทา** ในกาลนั้น **วตฺตนฺติ** ย่อมเป็นไป **ตํสทิสตทญฺญตพฺพิรุทฺธตทภาเวสุปิ** แม้ในอรรถว่า เหมือนกับสิ่งนั้น อื่นจากสิ่งนั้น ตรงข้ามกับสิ่งนั้น และความไม่มีแห่งสิ่งนั้นทั้งหลาย, **ภูสทฺโท วิย** เหมือน ภู ธาตุ **วตฺตติ** ย่อมเป็นไป **อนุภวนอภิภวนาทีสุ** ในอรรถทั้งหลายมี เสวยและครอบครองเป็นต้น **อนุวภิยาทิโยเค** ในที่ประกอบด้วย อนุ และ อภิ อุปสัคเป็นต้น. **ตสฺมา** เพราะเหตุนั้น **นอิติ นิปาโต** นิบาตคือ น **เอตฺถ** ในอุทาหรณ์ว่า อพฺราหฺมณ เป็นต้นนี้ **อุตฺตรปทตฺถโชตโกเยว** เป็นศัพท์ส่องเนื้อความของบทหลัง **อิติ** เพราะเหตุนั้น **โทโส** ความผิด **น** (**โหติ**) ย่อมไม่มี, **เตน** เพราะเหตุนั้น **พฺราหฺมณสทิโสติ** คำว่า “ผู้เหมือนกับพราหมณ์” **วุตฺตํ โหติ** เป็นคำที่ท่านกล่าวเอาแล้ว **อพฺราหฺมโณติ** ด้วยบทว่า “อพฺราหฺมโณ”.

ตอบว่า ในอุทาหรณ์เป็นต้นว่า “อพฺราหฺมโณ” การมีเนื้อความของบทหลังเป็นประธานสามารถมีได้ เพราะ พฺราหฺมณ ศัพท์เป็นต้น กล่าวแม้เนื้อความของผู้เหมือนกับพราหมณ์เป็นต้นนั้นให้เหมือนพราหมณ์เป็นต้น, จริงอยู่ ศัพท์มี พฺราหฺมณ เป็นต้นล้วนๆ (ไม่มี น นิบาต) มีเนื้อความว่าพราหมณ์เป็นต้นเท่านั้น, เหมือน ภู ธาตุ มีเนื้อความว่า ความมีความเป็น, แต่ว่า ในกาลใด พฺราหฺมณ ศัพท์เป็นต้นเหล่านั้น ประกอบด้วย น นิบาตอันกล่าวอรรถว่า เหมือนกัน เป็นต้น ในกาลนั้น จะเป็นไปแม้ในอรรถว่า เหมือนกับสิ่งนั้น อื่นจากสิ่งนั้น ตรงข้ามกับสิ่งนั้น และความไม่มีแห่งสิ่งนั้น, เหมือน ภู ธาตุ เมื่อประกอบด้วย อนุ และ อภิ อุปสัคเป็นต้น จะมีอรรถว่า เสวยและครอบครอง

เป็นต้น, เพราะเหตุนั้น น นิบาตในอุทาหรณ์ว่า อพฺราหฺมณ เป็นต้นนี้ ส่องเนื้อความของบทหลัง จึงไม่ผิด, ฉะนั้น บทว่า "อพฺราหฺมโณ" ท่านกล่าวถึง "ผู้เหมือนกับพราหมณ์"

เอวํ เหมือนกันนั้น **อมนุสฺโส** ผู้ไม่ใช่มนุษย์, **อสฺสมโณ** ผู้ไม่ใช่สมณะ.

อญฺญตฺเถ ในอรรถอื่น. **น พฺยากตา อพฺยากตา** ธรรมอื่นจากกุศลและอกุศลทั้งหลาย, **อสํกิลิฏฺฐา** ธรรมอื่นจากธรรมอันเศร้าหมอง, **อปริยาปนฺนา** ธรรมอื่นจากปริยาปันนธรรม.

วิรุทฺธตฺเถ ในอรรถตรงข้าม. **น กุสลา อกุสลา** ธรรมอันไม่ใชกุศล. **กุสลปฏิปกฺขาติ อตฺโถ** อธิบายว่า ธรรมอันตรงข้ามกับกุศล. **เอวํ** เหมือนกันนั้น **อโลโภ** ความไม่โลภ (ธรรมอันตรงข้ามกับความโลภ), **อมิตฺโต** ผู้ไม่ใช่มิตร ศัตรู.

ปสชฺชปฺปฏิเสเธ ในการปฏิเสธทุกอย่าง. **น กตฺวา อกตฺวา อกาตุน** ยังไม่ได้ทำ, **ปุญฺญํ อกโรนฺโต** ผู้ไม่ได้ทำบุญ.

นสฺส ตปฺปุริเสติ จ บทว่า "นสฺส" และ "ตปฺปุริเส" วตฺตเต ย่อมตามไป.

๓๔๕. สเร อนฺ. (๒ บท, อาเทสวิธิสูตร)

ตปฺปุริเส สเร เพราะสระหลังในตัปปุริสะ **อนฺ** การอาเทศเป็น อนฺ **นสฺส** แห่ง น นิบาต (**โหติ**) ย่อมมี.

เพราะสระหลังในตัปปุริสสมาส อาเทศ น นิบาต เป็น อนฺ

ตปฺปุริเส อุตฺตรปเท สเร ปเร เพราะสระของบทหลังในตัปปุริสะ **อนฺ** การอาเทศเป็น อนฺ **นอิติ อิจฺเจตสฺส** แห่ง น นิบาตนี้คือ น **โหติ** ย่อมมี.

เพราะสระของบทหลังในตัปปุริสสมาส อาเทศ น นิบาต เป็น อนฺ

น อสฺโส อนสฺโส ไม่ใช่ม้า, **น อริโย อนริโย** ไม่ใช่พระอริยะ. **เอวํ** เหมือนกันนั้น **อนิสฺสโร** ไม่ใช่ผู้เป็นใหญ่, **อนิฏฺโจ** ไม่ใช่สิ่งอันน่าปรารถนา, **อนาสโว** ไม่มีอาสวะ, **อนูปวาโท** การไม่กล่าวร้าย, **น อาทาย อนาทาย** ไม่ถือเอาแล้ว, **อโนโลเกตฺวา** ไม่แลดูแล้ว **อิจฺจาทิ** ดังนี้เป็นต้น.

กุปุพฺพปโท กัมมธารยสมาสที่มี กุ นิบาตเป็นบทหน้า **ยถา** เช่น **วิคฺคโห** การทำวิเคราะห์ **อญฺญปเทน** ด้วยบทอื่น **กุจฺฉิตํ อนฺนํ อิติ** ว่า "ข้าวอันน่าเกลียด" **นิจฺจสมาสตฺตา** เพราะเป็นนิจจสมาส (**โหติ**) มีอยู่. **กมฺมธารยสมาเส** เมื่อการย่อและตั้งชื่อว่ากัมมธารยสมาส **กเต** อันนักศึกษากระทำแล้ว, **ตปฺปุริเส สเรติ จ** บทว่า "ตปฺปุริโส" และ "สเร" **วตฺตเต** ย่อมตามไป.

กัมมธารยสมาสที่มี กุ นิบาตเป็นบทหน้า เช่น มีการตั้งวิเคราะห์ด้วยบทอื่นว่า "กุจฺฉิตํ อนฺนํ ข้าวอันน่าเกลียด" เพราะเป็นนิจจสมาส, เมื่อย่อและตั้งชื่อว่ากัมมธารยสมาสแล้ว, บทว่า "ตปฺปุริโส" และ "สเร" ตามไป

๓๔๖. กทฺ กุสฺส. (๒ บท, อาเทสวิธิสูตร)

ตปฺปุริเส สเร เพราะสระหลังในตัปปุริสะ **กทฺ** การอาเทศเป็น กทฺ **กุสฺส** แห่ง กุ นิบาต (**โหติ**) ย่อมมี.

เพราะสระหลังในตัปปุริสสมาส อาเทศ กุ นิบาต เป็น กทฺ

ตปฺปุริเส อุตฺตรปเท สเร ปเร เพราะสระของบทหลังในตัปปุริสะ **กทฺ** การอาเทศเป็น กทฺ **กุสฺส** แห่ง กุ นิบาต (**โหติ**) ย่อมมี.

เพราะสระของบทหลังในตัปปุริสสมาส อาเทศ กุ นิบาต เป็น กทฺ

กทนฺนํ ข้าวน่าเกลียด. **เอวํ** เหมือนกันนั้น **กทสนํ** ของกินน่าเกลียด (อาหารบูด)

สเรติ บทว่า "สเร" **กึ** มีประโยชน์อะไร. (**อาเทสนิเสนตฺถํ** มีประโยชน์ต่อการห้ามอาเทศ **พฺยญฺชเน** เพราะพยัญชนะ **ยถา** เช่น) **กุทารา** ภรรยาน่าเกลียดทั้งหลาย, **กุปุตฺตา** บุตรน่าเกลียดทั้งหลาย, **กุทาสา** ทาสน่าเกลียด, **กุทิฏฺฐิ** ทิฐิชั่ว มิจฉาทิฐิ.

กุสฺสาติ บทว่า "กุสฺส" **วตฺตเต** ย่อมตามไป.

๓๔๗. กาปฺปตฺเถสุ จ. (๓ บท, อาเทสวิธิสูตร)

ตปฺปุริเส ปเร เพราะบทหลังในตัปปุริสะ **กา** การอาเทศเป็น กา **กุสฺส** แห่ง กุ นิบาต (**วตฺตมานสฺส**) อันเป็นไปอยู่ **อปฺปตฺเถสุ** ในอรรถว่าน้อย (**โหติ**) ย่อมมี.

เพราะบทหลังในตัปปุริสสมาส อาเทศ กุ นิบาตในอรรถว่าน้อย เป็น กา

ตปฺปุริเส อุตฺตปเท ปเร เพราะบทหลังในตัปปุริสะ **กา** การอาเทศเป็น กา **กุอิติ เอตสฺส** แห่งนิบาตนี้คือ กุ **วตฺตมานสฺส** อันเป็นไปอยู่ **อปฺปตฺเถ** ในอรรถว่าน้อย (**โหติ**) ย่อมมี. **ตปฺปุริเส** ในตัปปุริสสมาส **กา** การอาเทศเป็น กา **กุสฺส** แห่ง กุ นิบาต **วตฺตมานสฺส** อันเป็นไปอยู่ **กุจฺฉิตฺเถ จ** ในอรรถว่าน่าเกลียดด้วย (**โหติ**) ย่อมมี **กฺวจิ** บ้าง **พหุวจนุจฺจารณโต** เพราะกล่าวไว้ด้วยพหูพจน์.

เพราะบทหลังในตัปปุริสสมาส อาเทศ กุ นิบาตในอรรถว่าน้อย เป็น กา, ในตัปปุริสสมาส มีการอาเทศ กุ ในอรรถว่าน่าเกลียด เป็น กา บ้าง เพราะกล่าวไว้ในสูตรเป็นพหูพจน์

อปฺปกํ ลวณํ กาลวณํ เกลือมีน้อย. **เอวํ** เหมือนกันนั้น **กาปุปฺผํ** ดอกไม้มีน้อย, **กุจฺฉิโต ปุริโส กาปุริโส กุปุริโส วา** บุรุษน่าเกลียด.

ปาทิปุพฺพปโท กัมมธารยสมาสที่มี ป อุปสัคเป็นต้น เป็นบทหน้า **นิจฺจสมาโสว จ** และเป็นนิจนสมาสเท่านั้น. **ปธานํ วจนํ ปาวจนํ** คำที่เป็นประธาน ปาพจน์, **ภุสํ วทฺธํ ปวทฺธํ สรีรํ** ร่างกายเจริญเติบโตกายใหญ่, **สมํ สมฺมา วา อาธานํ สมาธานํ** การตั้งไว้สม่ำเสมอหรือการตั้งไว้ด้วยดี, **วิวิธา มติ วิมติ** ความรู้หลายประการ, **วิวิโธ กปฺโป วิกปฺโป** การกระทำหลายอย่าง, **วิสิฏฺโฐ วา กปฺโป วิกปฺโป** การกระทำอย่างพิเศษ, **อธิโก เทโว อติเทโว** เทวดาผู้ยิ่งใหญ่. เอวํ **อธิเทโว** เทวดาผู้ยิ่งใหญ่, **อธิสีลํ** ศีลอันยิ่ง, **สุนฺทโร คนฺโธ สุคนฺโธ** กลิ่นหอม, **กุจฺฉิโต คนฺโธ ทุคฺคนฺโธ** กลิ่นเหม็น, **โสภนํ กตํ สุกตํ** ทำดีแล้ว, **อโสภนํ กตํ ทุกฺกฏํ** ทำไม่ดีเลย **อิจฺจาทิ**

ดังนี้เป็นต้น.

เย นามนิปาโตปสคฺคา นาม นิบาต และอุปสัคทั้งหลายเหล่าใด **อวิหิตลกฺขณา** อันไม่มีสูตรแสดงวิธีไว้ **อิธ** ในคัมภีร์กัจจายนะนี้ (**โหนฺติ**) มีอยู่, **สมาโส** การย่อเป็นสมาส **เตสํ** ของนาม นิบาต และอุปสัคทั้งหลายเหล่านั้น **ทฏฺฐพฺโพ** อันนักศึกษาพึงทราบ **นามานํ สมาโสติ โยควิภาเคน** ด้วยการแบ่งสูตรว่า "นามานํ สมาโส". **ยถา** เช่น **อปุนเคยฺยา คาถา, อจนฺทมุลฺโลกิกานิ มุขานิ, อสฺสทฺธโภชี, อลวณโภชีติอาทีสุ** ในอุทาหรณ์ทั้งหลายเป็นต้นว่า "**อปุนเคยฺยา คาถา** คาถาที่ไม่ถูกสวดอีก, **อจนฺทมุลฺโลกิกานิ มุขานิ** หน้าอันไม่แหงนมองดวงจันทร์, **อสฺสทฺธโภชี** ผู้ไม่กินเครื่องเซ่น, **อลวณโภชี** ผู้ไม่กินเกลือ" **สมาโส** การย่อเป็นสมาส **อญฺเญน** กับด้วยบทอื่น **น** (**โหติ**) ย่อมไม่มี **อยุตฺตตฺถตฺตา** เพราะมีเนื้อความไม่ประกอบกัน.

ตถา เหมือนกันนั้น **ทิฏฺโฐ ปุพฺพนฺติ ทิฏฺฐปุพฺโพ ตถาคตํ** ผู้เคยเห็นซึ่งพระตถาคต, **เอวํ** เหมือนกันนั้น **สุตปุพฺโพ ธมฺมํ** ผู้เคยฟังซึ่งธรรม, **คตปุพฺโพ มคฺคํ** ผู้เคยไปสู่หนทาง. **กมฺมนิ ทิฏฺฐา ปุพฺพนฺติ ทิฏฺฐปุพฺพา เทวา เตน** เทวดาผู้อันเขาเคยเห็นแล้ว, **เอวํ** เหมือนกันนั้น **สุตปุพฺพา ธมฺมา** ธรรมะอันเขาเคยฟังแล้ว, **คตปุพฺพา ทิสา** ทิศที่เขาเคยไปแล้ว, **ปหาโร** สัญญาณบอกเวลา การทุบตี การประหาร, **ปราภโว** การดูหมิ่น ความเสื่อม, **วิหาโร** สถานที่อยู่ วิหาร, **อาหาโร** อาหาร เครื่องนำมาซึ่งชีวิตและอายุ, **อุปหาโร** การบูชา การบวงสรวง **อิจฺจาทิ** ดังนี้เป็นต้น.

กมฺมธารยสมาโส กัมมธารยสมาส **นิฏฺฐิโต** จบแล้ว.

๓. ทิคุสมาส

ว่าด้วยกัมมธารยสมาสที่มีสังขยาเป็นบทหน้า

อถ ต่อไป **ทิคุสมาโส** ทิคุสมาส **วุจฺจเต** อันข้าพเจ้าจะกล่าว.

ต่อไป จะกล่าวทิคุสมาส

อตฺเถ ในอรรถ **อิติ** ว่า "**ตโย โลกา** โลกทั้งหลาย ๓ **จิตฺเตน** อันจิต **สมาหฏา สมฺปิณฺฑิตา** รวบรวมไว้แล้ว", **วา** หรือ "**สมาหาโร** การรวมกันเข้า **ติณฺณํ โลกานํ** แห่งโลกทั้งหลาย ๓", **นามานํ สมาโส ยุตฺตตฺโถติ** (**สุตฺเต**) เมื่อสูตรว่า "นามานํ สมาโส ยุตฺตตฺโถ" **วตฺตมาเน** ตามไปอยู่, **กมฺมธารยสมาโส** การย่อเป็นสมาสและมีชื่อว่ากัมมธารยะ (**โหติ**) ย่อมมี **ทฺวิปเทติอาทินา** ด้วยสูตรที่ขึ้นต้นว่า "ทฺวิปเท". **ตโต** หลังจากนั้น **สมาสสญฺญายํ** เมื่อการตั้งชื่อว่าสมาส **วิภตฺติโลเป** เมื่อการลบวิภัตติ **ปกติภาเว จ** และเมื่อความเป็นรูปปกติ **กเต** อันนักศึกษากระทำแล้ว, **กมฺมธารโยติ** บทว่า "กมฺมธารโย" **วตฺตเต** ย่อมตามไป.

ในอรรถวิเคราะห์ว่า "ตโย โลกา โลก ๓ อันจิตรวบรวมไว้แล้ว", หรือ "ติณฺณํ โลกานํ สมาหาโร การรวมกันเข้าของโลก ๓", เมื่อสูตรว่า "นามานํ สมาโส ยุตฺตตฺโถ" ตามไปอยู่, ให้ย่อเป็นสมาสและมีชื่อว่ากัมมธารยะ ด้วยสูตรที่ขึ้นต้นว่า "ทฺวิปเท", จากนั้น เมื่อการตั้งชื่อว่าสมาส ลบวิภัตติ และทำเป็นรูปปกติแล้ว, บทว่า "กมฺมธารโย" ตามไป

๓๔๘. สงฺขฺยาปุพฺโพ ทิคุ. (๒ บท, สัญญาสูตร)

สงฺขฺยาปุพฺโพ กมฺมธารโย กัมมธารยสมาสที่มีสังขยาเป็นบทหน้า **ทิคุ** ชื่อว่าทิคุ.

กัมมธารยสมาสที่มีสังขยาเป็นบทหน้า ชื่อว่าทิคุ

สงฺขฺยาปุพฺโพ กมฺมธารยสมาโส กัมมธารยสมาสที่มีสังขยาเป็นบทหน้า **ทิคุสญฺโญ โหติ** มีชื่อว่าทิคุ.

กัมมธารยสมาสที่มีสังขยาเป็นบทหน้า มีชื่อว่าทิคุ

เทฺว คาโว โคทั้งหลาย ๒ ตัว **ทิคุ** ชื่อว่าทิคุ. **อยมฺปิ สมาโส** แม้สมาสนี้ **วุตฺโต** ท่านบัณฑิตเรียกแล้ว **ทิคูติ** ว่า “ทิคุ” **ทิคุสทิสตฺตา** เพราะเป็นเหมือนโค ๒ ตัว. **อถ วา** อีกอย่างหนึ่ง (**อยํ สมาโส**) สมาสนี้ **คโต อวคโต** ถูกรู้แล้ว **ทฺวีหิ ลกฺขเณหิ** ด้วยลักษณะทั้งหลาย ๒ อย่าง **สงฺขฺยาปุพฺพตฺตนปุํสเกกตฺตสงฺขาเตหิ** กล่าวคือ มีสังขยาเป็นบทหน้าและเป็นนปุงสกลิงค์เอกพจน์ **อิติ** เพราะเหตุนั้น **วุจฺจติ** ย่อมถูกเรียก **ทิคูติ** ว่า “ทิคุ”, **วา** หรือ (**อยํ สมาโส**) สมาสนี้ **คจฺฉติ ปวตฺติ** ย่อมเป็นไป **ทฺวีหิ ลกฺขเณหิ** ด้วยลักษณะทั้งหลาย ๒ อย่าง **อิติ** เพราะเหตุนั้น **ทิคุ** ชื่อว่าทิคุ. **จ** สำหรับ **เอตฺถ** ในสูตรนี้ **ปุพฺพนิปาโต** การตกไปอยู่ข้างหน้า **สงฺขฺยาสทฺทสฺเสว** แห่งศัพท์ที่เป็นสังขยานั่นแล (**โหติ**) ย่อมมี **สงฺขฺยาปุพฺโพติ วุตฺตตฺตา** เพราะเป็นสมาสที่ท่านกล่าวไว้แล้วว่า “มีสังขยาเป็นบทหน้า”. **ตปฺปุริสสญฺญา** การตั้งชื่อว่าตัปปุริสะ (**โหติ**) ย่อมมี **อุเภ ตปฺปุริสาติ** ด้วยสูตรว่า “อุเภ ตปฺปุริสา”.

โค ๒ ตัว ชื่อว่าทิคุ. แม้สมาสนี้ ก็ถูกเรียกว่า “ทิคุ” เพราะเป็นเหมือนโค ๒ ตัว, อีกอย่างหนึ่ง สมาสนี้ ถูกรู้ด้วยลักษณะ ๒ อย่าง คือ มีสังขยาเป็นบทหน้าและเป็นนปุงสกลิงค์เอกพจน์ เพราะฉะนั้น จึงถูกเรียกว่า “ทิคุ”, หรือ สมาสนี้ เป็นไปพร้อมกับลักษณะ ๒ อย่าง เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าทิคุ. สำหรับสูตรนี้ สังขยาจะตกไปอยู่ข้างหน้า เพราะเป็นสมาสที่ท่านกล่าวไว้แล้วว่า “มีสังขยาเป็นบทหน้า”, ตั้งชื่อว่าตัปปุริสะ ด้วยสูตรว่า “อุเภ ตปฺปุริสา”

นปุํสกลิงฺโคติ บทว่า “นปุํสกลิงฺโค” **วตฺตเต** ตามไป.

๓๔๙. ทิคุสฺเสกตฺตํ. (๒ บท, การิยาติเทสสูตร)

เอกตฺตํ ความเป็นเอกพจน์ **นปุํสกลิงฺโค** และความเป็นนปุงสกลิงค์ **ทิคุสฺส** แห่งทิคุสมาส (**โหติ**) ย่อมมี.

ทิคุสมาส เป็นนปุงสกลิงค์เอกพจน์

เอกตฺตํ ความเป็นเอกพจน์ **นปุํสกลิงฺคตฺตํ จ** และความเป็นนปุงสกลิงค์ **ทิคุสฺส สมาสสฺส** แห่งทิคุสมาส **โหติ** ย่อมมี.

ทิคุสมาส เป็นนปุงสกลิงค์เอกพจน์

เอตํ คหณํ สูตรนี้ **สมาหารทิคุสฺส** ของสมาหารทิคุ. **ตตฺถ** ในสมาหารทิคุนั้น **เอกจนํ เอว** เอกพจน์เท่านั้น **โหติ** ย่อมมี **สพฺพตฺถ** ในวิภัตติทั้งปวง, **ปน** ส่วน **อญฺญตฺร** ในอสมาหารทิคุอื่น **พหุวจนมฺปิ** เป็นพหูพจน์บ้าง. **นามพฺยปเทสสฺยาทฺยุปฺปตฺติ** การตั้งชื่อว่านามและการลงสิวิภัตติเป็นต้น **อมาเทสาทิ** และการอาเทศสิเป็น อํ เป็นต้น (**โหติ**) ย่อมมี.

ติโลกํ, เห ติโลก, ติโลกํ, ติโลเกน, ติโลกสฺส, ติโลกา ติโลกสฺมา ติโลกมฺหา, ติโลกสฺส, ติโลเก ติโลกมฺหิ ติโลกสฺมึ โลกทั้ง ๓ ... ในโลกทั้ง ๓.

เอวํ เหมือนกัน **ตโย ทณฺฑา ติทณฺฑํ** ท่อนไม้ ๓ ท่อน, **ตีณิ มลานิ สมาหฏานิ, ติณฺณํ มลานํ สมาหาโรติ วา ติมลํ** มลทิน ๓, **ติลกฺขณํ** ลักษณะ ๓, **จตุสฺสจฺจํ** อริยสัจ ๔, **จตสฺโส ทิสา จตุทฺทิสํ** ทิศทั้ง ๔. **รสฺสตฺตํ** ความเป็นรัสสะ (**โหติ**) ย่อมมี **สโร รสฺโส นปุํสเกติ** ด้วยสูตรว่า “สโร รสฺโส นปุํสเก”. **ปญฺจสิกฺขาปทํ** สิกขาบท ๕, **สฬายตนํ** อายตนะ ๖, **สตฺตาหํ** ๗ วัน, **อฏฺจสีลํ** ศีล ๘, **นวโลกุตฺตรํ** โลกุตรธรรม ๙, **ทสสีลํ** ศีล ๑๐, **สตโยชนํ** ๑๐๐ โยชน์.

ตถา เหมือนกันนั้น **เทฺว รตฺติโย ทฺวิรตฺตํ** ๒ คืน, **ติสฺโส รตฺติโย ติรตฺตํ** ๓ คืน, **เทฺว องฺคุลิโย ทฺวงฺคุลํ** ๒ ข้อนิ้ว, **สตฺต โคทาวริโย, ตาสํ สมาหาโรติ วา สตฺตโคทาวรํ** แม่น้ำโคทาวรี ๗ สาย.

จ สำหรับ **เอตฺถ** ในอุทาหรณ์ทั้งหลายเหล่านี้ (**อกาโร**) การอาเทศเป็น อ อักษร **อนฺตสฺส** แห่งสระอันเป็นที่สุด **รตฺติองฺคุลิโคทาวรีนํ** ของ รตฺติ องฺคุลิ และ โคทาวริ ศัพท์ทั้งหลาย (**โหติ**) ย่อมมี.

สำหรับอุทาหรณ์เหล่านี้ มีอาเทศสระอันเป็นที่สุดของ รตฺติ องฺคุลิ และ โคทาวริ ศัพท์ เป็น อ อักษร (ด้วยสูตรต่อไปนี้)

๓๕๐. กฺวจิ สมาสนฺตคตานมการนฺโต. (๔ บท, อาเทสวิธิสูตร)

อนฺโต สระตัวสุดท้าย **สมาสนฺตคตานํ** ของนามอันเป็นไปในสมาส **อกาโร** (**โหติ**) เป็น อ อักษร **กฺวจิ** บ้าง.

อาเทศสระตัวสุดท้ายของนามที่อยู่ในสมาส เป็น อ บ้าง

เอตํ สูตรนี้ **คหณํ** เป็นสูตรหมายเอา **ราชาทิคหณสฺส** ซึ่งราชาทิคณศัพท์. **เตน** เพราะเหตุนั้น **อตฺโถ** เนื้อความ (**เอตสฺส**) ของสูตรนี้ (**โหติ**) ย่อมมี **อิติ** ว่า **อนฺโต** สระตัวสุดท้าย **สมาสนฺตคตานํ ราชาทีนํ นามานํ** ของนามทั้งหลายมี ราช เป็นต้น อันเป็นไปในสมาส **อกาโร** (**โหติ**) เป็น อ อักษร **กฺวจิ** บ้าง. **กปฺปจฺจโย** กปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **กฺวจิ** บ้าง **สมาสนฺเต** ในที่สุดของสมาส **พหุพฺพีหาทิมฺหิ** ในพหุพพีหิสมาสเป็นต้น **การคฺคหเณน** ด้วยการ ศัพท์, **อิกาโร จ** และการอาเทศเป็น อิ อักษร **คนฺธนฺตสฺส** แห่งสระตัวสุดท้ายของ คนฺธ ศัพท์ (**ปรสฺส**) อันอยู่ข้างหลัง **สุรภิสุทุปูตีหิ** จาก สุรภิ สุ ทุ และ ปูติ ศัพท์ทั้งหลาย (**โหติ**) ย่อมมี.

สูตรนี้หมายเอาราชาทิคณศัพท์, ฉะนั้น สูตรนี้จึงมีเนื้อความว่า มีการอาเทศสระตัวสุดท้ายของนามมี ราช เป็นต้น ที่อยู่ในสมาส เป็น อ บ้าง, ลง ก ปัจจัย ในที่สุดของพหุพพีหิสมาสเป็นต้นบ้าง ด้วย การ ศัพท์, และอาเทศสระตัวสุดท้ายของ คนฺธ ศัพท์ที่อยู่หลังจาก สุรภิ สุ ทุ และ ปูติ ศัพท์ เป็น อิ

อถ วา อีกอย่างหนึ่ง **อ จ** ออักษรด้วย **โก จ** กอักษรด้วย **อกา** ชื่อว่าอกา, **รกาโร** รอักษร **ปทสนฺธิกโร** เป็นการลงอาคมในบทสนธิ. **เตน** เพราะเหตุนั้น **อตฺโถ** อธิบาย (**โหติ**) ย่อมมี **อิติ** ว่า "**อกอิติ เอเต ปจฺจยา** ปัจจัยทั้งหลายเหล่านี้คือ อ และ ก **โหนฺติ** ย่อมลง **อนฺโต หุตฺวา** เป็นอักษรสุดท้าย **สมาสนฺตคานํ** ของนามอันเป็นไปในสมาส **กฺวจิ** บ้าง". **เตน** เพราะเหตุนั้น **กตฺวา** ครั้นกระทำแล้ว **สมาสาทึ** ซึ่งความเป็นสมาสเป็นต้น **อตฺเถ** ในอรรถ **อิติ** ว่า "**ปญฺจ คาโว** วัวทั้งหลาย ๕ ตัว **สมาหฏา** ถูกรวบรวมเข้าแล้ว" **อปฺปจฺจเย** เมื่อการลง อ ปัจจัย **สมาสนฺเต** ในที่สุดของสมาส **อวาเทเส จ** และเมื่อการอาเทศเป็น อว **โอ สเร จาติ** ด้วยสูตรว่า "โอ สเร จ" **กเต** อันนักศึกษากระทำแล้ว **ปญฺจควนฺติอาทิ จ** และรูปว่า "ปญฺจควํ" เป็นต้น **สิชฺฌติ** ย่อมสำเร็จ. **ปน** ก็ **อปฺปจฺจเย** เมื่อการลง อ ปัจจัย **กเต** อันนักศึกษากระทำไว้แล้ว **ทฺวิรตฺตนฺติ-อาทีสุ** ในอุทาหรณ์ทั้งหลายเป็นต้นว่า "ทฺวิรตฺตํ" **โลโป** การลบไป **ปุพฺพสรสฺส** แห่งสระตัวหน้า (**โหติ**) ย่อมมี **สรโลโปติอาทินา** ด้วยสูตรที่ขึ้นต้นว่า "สรโลโป".

อีกอย่างหนึ่ง อ อักษร และ ก อักษร ชื่อว่าอกา, ร อักษร เป็นการลงอาคมในบทสนธิ, ฉะนั้น จึงมีอธิบายว่า "ลง อ และ ก ปัจจัย ให้เป็นอักษรสุดท้ายของนามอันเป็นไปในสมาสบ้าง", ดังนั้น เมื่อทำเป็นสมาสเป็นต้น ในอรรถว่า "วัว ๕ ตัว ถูกรวบรวมเข้าแล้ว" เมื่อลง อ ปัจจัย ในที่สุดสมาส และเมื่ออาเทศ โอ เป็น อว ด้วยสูตรว่า "โอ สเร จ" แล้ว รูปว่า "ปญฺจควํ" เป็นต้น ก็สำเร็จได้, เมื่อลง อ ปัจจัยในอุทาหรณ์เป็นต้นว่า "ทฺวิรตฺตํ" แล้ว มีการลบสระตัวหน้า ด้วยสูตรที่ขึ้นต้นว่า "สรโลโป"

อสมาหารทิคุ อสมาหารทิคุสมาส **ยถา** เช่น **เอโก จ โส ปุคฺคโล จาติ เอกปุคฺคโล** บุคคลคนเดียว. เอวํ **เอกธมฺโม** ธรรม ๑ อย่าง, **เอกปุตฺโต** บุตรคนเดียว, **ตโย ภวา ติภวา** ภพทั้ง ๓, **จตสฺโส ทิสา จตุทฺทิสา** ทิศทั้ง ๔, **ทสสหสฺสจกฺกวาฬานิ** จักรวาฬทั้ง ๑ หมื่น **อิจฺจาทิ** ดังนี้เป็นต้น.

ทิคุสมาโส ทิคุสมาส **นิฏฺฐิโต** จบแล้ว.

๔. ตปฺปุริสสมาส

ว่าด้วยตัปปุริสสมาสที่มีเนื้อความเหมือนบุรุษของเขา

อถ ต่อไป **ตปฺปุริสสมาโส** ตัปปุริสสมาส **วุจฺจเต** อันข้าพเจ้าจะกล่าว.

ต่อไป จะกล่าวตัปปุริสสมาส

ปน ก็ **โส** ตัปปุริสสมาสนั้น **ฉพฺพิโธ** มี ๖ อย่าง **ภาวโต** เพราะมีอยู่ **ฉสุ วิภตฺตีสุ** ในวิภัตติทั้งหลาย ๖ วิภัตติ **ทุติยาทีสุ** ตั้งแต่ทุติยาเป็นต้น. **ตตฺถ** ในบรรดาตัปปุริสสมาสทั้งหลา

ยเหล่านั้น **ทุติยาตปฺปุริโส** ทุติยาตัปปุริสสมาส **ภวติ** ย่อมมี **คตนิสฺสิตาตีตาติกฺกนฺตปฺปตฺตาปนฺนาทีหิ** กับด้วยศัพท์ทั้งหลายมี คต (ถึง) นิสฺสิต (อาศัย) อตีต (ล่วงแล้ว) อติกฺกนฺต (เกิน เลย) ปตฺต (ถึง บรรลุ) และ อาปนฺน (เข้าถึง บรรลุ) เป็นต้น.

ตัปปุริสสมาสนั้น มี ๖ อย่าง (คือ ๑. ทุติยาตัปปุริสะ ๒. ตติยาตัปปุริสะ ๓. จตุตถีตัปปุริสะ ๔. ปัญจมีตัปปุริสะ ๕. ฉัฏฐีตัปปุริสะ ๖. สัตตมีตัปปุริสะ) เพราะมีอยู่ในวิภัตติทั้ง ๖ ตั้งแต่ทุติยาเป็นต้น, บรรดาตัปปุริสสมาสเหล่านั้น ทุติยาตัปปุริสสมาส จะถูกย่อเข้ากับ คต นิสฺสิต อตีต อติกฺกนฺติ ปตฺต และ อาปนฺน ศัพท์เป็นต้น

วิคฺคเห เมื่อรูปวิเคราะห์ **อิติ** ว่า "**คโต** ผู้ถึง **สรณํ** ซึ่งสรณะ" (**กเต**) อันนักศึกษากระทำแล้ว **ตปฺปุริโสติ** บทว่า "ตปฺปุริโส" **วตฺตเต** ย่อมตามไป.

๓๕๑. อมาทโย ปรปเทภิ. (๒ บท, สัญญาสูตร)

อมาทโย บทหน้าทั้งหลายอันมี อํ วิภัตติเป็นต้นอยู่สุดท้าย (**สมสฺยนฺเต**) ย่อมถูกย่อเข้า **ปรปเทภิ** กับด้วยบทหลังทั้งหลาย, **ตปฺปุริโส** และมีชื่อว่าตัปปุริสะ.

ให้ย่อบทหน้าที่มี อํ วิภัตติเป็นต้นอยู่สุดท้าย เข้ากับบทหลัง และมีชื่อว่าตัปปุริสะ

ปุพฺพปทานิ บทหน้าทั้งหลาย **ยุตฺตตฺถานิ** อันมีเนื้อความเข้ากันได้ **อมาทิวิภตฺยนฺตานิ** มี อํ วิภัตติเป็นต้นอยู่สุดท้าย **สมสฺยนฺเต** ย่อมถูกย่อเข้า **นาเมหิ ปรปเทภิ สห** กับด้วยนามบทหลังทั้งหลาย **วิภาสา** บ้าง, **โส สมาโส** การย่อนั้น **ตปฺปุริสสญฺโญ โหติ** มีชื่อว่าตัปปุริสะ. **จ** อนึ่ง **อยํ ตปฺปุริโส** ตัปปุริสสมาสนี้ **อภิเธยฺยวจนลิงฺโค** เป็นวิเสสนะมีพจน์และลิงค์ตามวิเสสยะที่กล่าวพจน์และลิงค์.

ให้ย่อบทหน้าอันมีเนื้อความเข้ากันได้ 'มี อํ วิภัตติเป็นต้นอยู่สุดท้าย เข้ากับบทหลังบ้าง การย่อนี้ มีชื่อว่าตัปปุริสะ, อนึ่ง ตัปปุริสสมาสนี้ มีพจน์และลิงค์ตามบทที่กล่าวพจน์และลิงค์.

คตาทิสทฺทา ศัพท์มี คต เป็นต้นทั้งหลาย **ติลิงฺคา** เป็นได้ทั้ง ๓ ลิงค์ **กิตนฺตตฺตา** เพราะปัจจัยในกิตอยู่สุดท้าย, **สพฺพํ** วิธีทั้งปวง **วิภตฺติโลปาทิ** มีการลบวิภัตติเป็นต้น **ปุพฺพสมํ** เหมือนในสมาสก่อน. **โส สรณคโต** บุรุษนั้นเป็นผู้ถึงแล้วซึ่งสรณะ, **เต สรณคตา** บุรุษทั้งหลายเหล่านั้นเป็นผู้ถึงแล้วซึ่งสรณะ. **สา สรณคตา** หญิงนั้นเป็นผู้ถึงแล้วซึ่งสรณะ, **ตา สรณคตาโย** หญิงทั้งหลายเหล่านั้นเป็นผู้ถึงแล้วซึ่งสรณะ. **ตํ กุลํ สรณคตํ** ตระกูลนั้นเป็นผู้ถึงแล้วซึ่งสรณะ, **ตานิ กุลานิ สรณคตานิ** ตระกูลทั้งหลายเหล่านั้นเป็นผู้ถึงแล้วซึ่งสรณะ **อิจฺจาทิ** ดังนี้เป็นต้น.

เอวํ เหมือนกันนั้น **อรญฺญคโต** ผู้ไปสู่ป่า, **ภูมิคโต** ผู้ไปสู่ภาคพื้น, **ธมฺมํ นิสฺสิโต ธมฺมนิสฺสิโต** ผู้อาศัยธรรม, **อตฺถนิสฺสิโต** ผู้อาศัยประโยชน์, **ภวํ อตีโต ภวาตีโต** ผู้ล่วงภพ, **กาลาตีโต** เกินเวลา เลยเวลา, **ปมาณํ อติกฺกนฺตํ ปมาณาติกฺกนฺตํ** เกินประมาณ, **โลกาติกฺกนฺตํ** เกินโลก พ้นโลก, **สุขํ ปตฺโต สุขปฺปตฺโต** ผู้ถึงความสุข ผู้ประสบสุข, **ทุกฺขปฺปตฺโต** ผู้ถึงความทุกข์ ผู้ประสบทุกข์, **โสตํ อาปนฺโน โสตาปนฺโน** ผู้ถึงซึ่งกระแสพระนิพพาน พระโสดาบัน, **นิโรธสมาปนฺโน** ผู้เข้าถึงนิโรธ, **รถํ อารูฬฺโห รถารูฬฺโห** ผู้ขึ้นรถ ผู้อยู่บนรถ, **สพฺพรตฺตึ**

โสภโน สพฺพรตฺติโสภโน ผู้งดงามตลอดทั้งคืน, **มุหุตฺตสุขํ** ความสุขชั่วครู่.

ปน ส่วน **อุปปทสมาเส** สมาสที่ย่อเข้ากับบทใกล้ธาตุ **วุตฺติเยว** ความเป็นสมาสเท่านั้น (**โหติ**) ย่อมมี **ตสฺส นิจฺจตฺตา** เพราะอุปปทสมาสนั้นเป็นนิจจสมาส. **ยถา** เช่น **กมฺมํ กโรตีติ กมฺมกาโร** ผู้ทำการงาน, **กุมฺภกาโร** ผู้ทำหม้อ ช่างหม้อ, **อตฺถํ กาเมตีติ อตฺถกาโม** ผู้ใคร่อรรถ ผู้ใคร่ประโยชน์, **ธมฺมกาโม** ผู้ใคร่ธรรม, **ธมฺมํ ธาเรตีติ ธมฺมธโร** ผู้ทรงธรรม, **วินยธโร** ผู้ทรงวินัย, **สจฺจํ วทิตุํ สีลมสฺสาติ สจฺจวาที** ผู้มีปรกติกล่าวคำจริง **อิจฺจาทิ** ดังนี้เป็นต้น.

วากฺยํ เอว วากยะเท่านั้น (**โหติ**) ย่อมมี **ตวนฺตุมานนฺตาทิกิตนฺเตหิ** ด้วยบทที่มีกิตปัจจัยมี ตวนฺตุ มาน และ อนฺต เป็นต้นอยู่สุดท้าย **ววตฺถิตวิภาสาธิการโต** เพราะการตามมาของวิภาสาศัพท์ที่มีอรรถกล่าวกำหนด **อนภิธานโต วา** หรือเพราะไม่กล่าวอรรถของวากยะในสมาส. **ยถา** เช่น **โอทนํ ภุตฺวา** กินข้าวแล้ว, **ธมฺมํ สุณมาโน** ฟังธรรมอยู่, **ธมฺมํ สุณนฺโต** ฟังธรรมอยู่, **กฏํ กราโน** ทอเสื่ออยู่. **หิ** จริงอยู่ **ตทฺธิตสมาสกิตกา** ตัทธิต สมาส และกิตทั้งหลาย **อภิธานลกฺขณา** มีอรรถของวากยะเป็นลักษณะ.

ทุติยาตปฺปุริโส ทุติยาตัปปุริสสมาส **อิติ** มีเท่านี้.

ตติยา ตติยาวิภัตติ **สมสฺยเต** ย่อมถูกย่อเข้า **กิตกปุพฺพสทิสสมูนตฺถกลหนิปุณมิสฺสสขิลาทีหิ (ปเทหิ สห)** กับด้วยบททั้งหลายมี กิตก (บทที่มีกิตกปัจจัยอยู่สุดท้าย) ปุพฺพ (ก่อน) สทิส (เหมือน) สม (สม่ำเสมอ) อูนตฺถ (หย่อน พร่อง) กลห (ทะเลาะวิวาท) นิปุณ (นุ่มนวล) มิสฺส (เจือปน ผสม) และ สขิล (อ่อนหวาน) เป็นต้น

ตติยาวิภัตติถูกย่อเข้ากับ กิตก (บทที่มีกิตกปัจจัยอยู่สุดท้าย) ปุพฺพ (ก่อน) สทิส (เหมือน) สม (สม่ำเสมอ) อูนตฺถ (หย่อน พร่อง) กลห (ทะเลาะวิวาท) นิปุณ (นุ่มนวล) มิสฺส (เจือปน ผสม) และ สขิล (อ่อนหวาน) เป็นต้น

(ตติยาย่อเข้ากับบทที่มีกิตกปัจจัยอยู่สุดท้าย) **พุทฺเธน ภาสิโต พุทฺธภาสิโต ธมฺโม** พระธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดง. **เอวํ** เหมือนกันนั้น **ชินเทสิโต** ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดง, **สตฺถารา วณฺณิโต สตฺถุวณฺณิโต** ที่พระพุทธเจ้าทรงสรรเสริญ, **วิญฺญูหิ ครหิโต วิญฺญุครหิโต** ที่ผู้รู้ทั้งหลายติเตียน, **วิญฺญุปฺปสตฺโถ** ที่ผู้รู้ทั้งหลายสรรเสริญ, **อิสฺสรกตํ** ที่ผู้เป็นใหญ่กระทำแล้ว, **สยํกตํ** ที่ตนเองกระทำแล้ว, **สุเกหิ อาหฏํ สุกาหฏํ** ที่นกแก้วทั้งหลายนำมาแล้ว, **รญฺญา หโต ราชหโต** ถูกพระราชาประหารแล้ว, **โรคปีฬิโต** ถูกโรคเบียดเบียน, **อคฺคิทฑฺโฒ** ถูกไฟไหม้, **สปฺปทฏฺโจ** ถูกงูกัด, **สลฺเลน วิทฺโธ สลฺลวิทฺโธ** ถูกลูกศรแทง, **อิจฺฉาย อปกโต อิจฺฉาปกโต** ถูกความอยากครอบงำ, **สีเลน สมฺปนฺโน สีลสมฺปนฺโน** สมบูรณ์ด้วยศีล. **เอวํ** เหมือนกันนั้น **สุขสหคตํ** ประกอบด้วยความสุข, **ญาณสมฺปยุตฺตํ** ประกอบด้วยปัญญา, **มิตฺตสํสคฺโค** คลุกคลีกับมิตร, **ปิยวิปฺปโยโค** การพลัดพลากจากคนรัก, **ชาติตฺถทฺโธ** กระด้างเพราะชาติ, **คุณหีโน** มีคุณเสื่อม, **คุณวุฑฺโฒ** เจริญด้วยคุณ, **จตุวคฺคกรณียํ** สังฆกรรมอันสงฆ์ ๔ รูปควรกระทำ, **จตุวคฺคาทิกตฺตพฺพํ** สังฆกรรมอันสงฆ์ ๔ รูปขึ้นไปควรกระทำ, **กาเกหิ เปยฺยา กากเปยฺยา นที** แม่น้ำที่ฝูงกาลงดื่ม.

วุตฺติเยว ความเป็นสมาสนั่นแล (**โหติ**) ย่อมมี **กฺวจิ** บ้าง. **อุเรน คจฺฉตีติ อุรโค** ผู้ไปด้วยอก งู, **ปาเทน ปิวตีติ ปาทโป** ผู้ดื่มด้วยเท้า ต้นไม้. **วากฺยเมว** วากยะแล (**โหติ**) ย่อมมี **กฺวจิ** บ้าง. **ผรสุนา ฉินฺนํ** ตัดด้วยขวาน, **กาเกหิ ปาตพฺพา** อันกาควรดื่ม, **ทสฺสเนน ปหาตพฺพา** อันโสดาปัตติมรรคญาณควรละ.

ปุพฺพาทิโยเคในตติยาที่ย่อเข้ากับปุพฺพศัพท์เป็นต้น **มาเสนปุพฺโพมาสปุพฺโพ**ก่อนโดยเดือน. **เอวํ** เหมือนกันนั้น **มาตุสทิโส** ผู้เหมือนกับมารดา, **ปิตุสโม** ผู้เสมอด้วยบิดา, **เอกูนวีสติ** ๒๐ หย่อน ๑ หรือ ๑๙, **สีลวิกโล** มีศีลบกพร่อง, **อสิกลโห** ทะเลาะวิวาทเพราะดาบ, **วาจานิปุโณ** มีวาจานุ่มนวล, **ยาวกาลิกสํมิสฺสํ** เจือปนกับยาวกาลิก, **วาจาสขิโล** มีคำพูดอ่อนหวาน, **สตฺถารา สทิโส สตฺถุกปฺโป** ผู้เช่นกับพระศาสดา, **ปุญฺเญน อตฺถิโก ปุญฺญตฺถิโก** ผู้มีความต้องการบุญ, **คุณาธิโก** ผู้ยิ่งด้วยคุณ, **คุเฬน สํสฏฺโฐ โอทโน คุโฬทโน** ข้าวคลุกน้ำอ้อย, **ขีโรทโน** ข้าวผสมนม, **อสฺเสน ยุตฺโต รโถ อสฺสรโถ** รถเทียมด้วยม้า, **มคฺคจิตฺตํ** จิตอันประกอบด้วยมรรคญาณ, **ชมฺพุยา ปญฺญาโต ลกฺขิโต ทีโป ชมฺพุทีโป** ทวีปที่มีต้นหว้าเป็นเครื่องหมาย, **เอเกน อธิกา ทส เอกาทส** ๑๐ อันยิ่งด้วย ๑ หรือ ๑๑, **ชาติยา อนฺโธ ชจฺจนฺโธ** ผู้บอดตั้งแต่เกิด, **ปกติยา เมธาวี ปกติเมธาวี** ผู้มีปัญญาโดยปรกติ **อิจฺจาทิ** ดังนี้เป็นต้น.

ตติยาตปฺปุริโส ตติยาตัปปุริสสมาส **อิติ** มีเท่านี้.

จตุตฺถี จตุตถีวิภัตติ **สมสฺยเต** ย่อมถูกย่อเข้า **ตทตฺถอตฺถหิตเทยฺยาทีหิ** (**ปเทหิ สห**) กับด้วยบททั้งหลายที่มีอรรถว่า ตทตฺถ (เพื่อสิ่งนั้น) อตฺถ (เพื่อ เป็นประโยชน์) หิต (เกื้อกูล) และ เทยฺย (ควรให้) เป็นต้น.

จตุตถีวิภัตติถูกย่อเข้ากับบทที่มีเนื้อความว่า ตทตฺถ (เพื่อสิ่งนั้น) อตฺถ (เพื่อ เป็นประโยชน์) หิต (เกื้อกูล) และ เทยฺย (ควรให้) เป็นต้น

ตทตฺเถ ในอรรถเพื่อสิ่งนั้น **กถินสฺส ทุสฺสํ กถินทุสฺสํ** ผ้าเพื่อกฐิน. **กถินจีวรตฺถายาติ อตฺโถ** หมายถึงผ้าเพื่อประโยชน์ต่อกฐินจีวร. **เอวํ** เหมือนกันนั้น **จีวรทุสฺสํ** ผ้าเพื่อจีวร, **จีวรมูลฺยํ** มูลค่าเพื่อจีวร, **ยาคุยา อตฺถาย ตณฺฑุลา ยาคุตณฺฑุลา** ข้าวสารสำหรับต้มข้าวยาคู, **ภตฺตตณฺฑุลา** ข้าวสารสำหรับหุงภัตร, **สํฆสฺสตฺถาย ภตฺตํ สํฆภตฺตํ** ภัตรเพื่อประโยชน์แก่สงฆ์, **อาคนฺตุกานมตฺถาย ภตฺตํ อาคนฺตุกภตฺตํ** ภัตรเพื่อประโยชน์แก่อาคันตุกะ. **เอวํ** เหมือนกันนั้น **คมิกภตฺตํ** ภัตรสำหรับผู้เดินทาง, **ปาสาทาย ทพฺพํ ปาสาททพฺพํ** อุปกรณ์สำหรับสร้างปราสาท.

อตฺเถ ในอรรถเพื่อหรือเป็นประโยชน์ **ภิกฺขุสํฆสฺสตฺถาย วิหาโร ภิกฺขุสํฆตฺโถ วิหาโร** วิหารเพื่อประโยชน์แก่ภิกษุสงฆ์, **ภิกฺขุสํฆตฺถา ยาคุ** ข้าวยาคูอันเป็นประโยชน์ต่อภิกษุสงฆ์, **ภิกฺขุสํฆตฺถํ จีวรํ** ผ้าจีวรอันเป็นประโยชน์ต่อภิกษุสงฆ์, **ยสฺสตฺถาย ยทตฺโถ ยทตฺถา ยทตฺถํ** เพื่อประโยชน์แก่บุคคลใด. **เอวํ** เหมือนอย่างนั้น **ตทตฺโถ ตทตฺถา ตทตฺถํ** เพื่อประโยชน์แก่บุคคลนั้น. **เอตทตฺโถ วายาโม** ความพยายามอันเป็นประโยชน์ต่อสิ่งนี้, **เอตทตฺถา กถา** ถ้อยคำอันเป็นประโยชน์ต่อสิ่งนี้, **เอตทตฺถํ โสตาวธานํ** การตั้งใจฟังเป็นประโยชน์ต่อสิ่งนี้. **กิมตฺถํ** เพื่อประโยชน์อะไร,

อตฺตตฺถํ เพื่อประโยชน์แก่ตน, **ปรตฺถํ** เพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่น, **วินโย สํวรตฺถาย** พระวินัยเพื่อประโยชน์แก่การสำรวม, **สุขํ สมาธตฺถาย** ความสุขเพื่อประโยชน์แก่สมาธิ, **นิพฺพิทา วิราคตฺถาย** ความเบื่อหน่ายเพื่อประโยชน์ต่อความคลายกำหนัด, **วิราโค วิมุตฺตตฺถาย** ความคลายกำหนัดเพื่อประโยชน์แก่ความหลุดพ้น. **ตถา** เหมือนอย่างนั้น **โลกสฺส หิโต โลกหิโต** ผู้เกื้อกูลชาวโลก, **พุทฺธสฺส เทยฺยํ พุทฺธเทยฺยํ ปุปฺผํ** ดอกไม้อันควรน้อมถวายแด่พระพุทธเจ้า. **สํฆเทยฺยํ จีวรํ** จีวรอันควรถวายแก่สงฆ์.

อิธ ในรูปอุทาหรณ์ต่อไปนี้ **น ภวติ** ไม่เป็นสมาส. **สํฆสฺส ทาตพฺพํ** อันควรถวายแก่สงฆ์, **สํฆสฺส ทาตุํ** เพื่อถวายแก่สงฆ์ **อิจฺจาทิ** ดังนี้เป็นต้น.

จตุตฺถีตปฺปุริโส จตุตถีตัปปุริสสมาส **อิติ** มีเท่านี้.

ปญฺจมี ปัญจมีวิภัตติ **สมสฺยเต** ย่อมถูกย่อเข้า **อปคมนภยวิรติโมจนตฺถาทีหิ (ปเทหิ สห)** กับด้วยบททั้งหลายที่มีอรรถว่า อปคมน (ปราศจาก เว้น) ภย (ภัย) วิรติ (งดเว้น) และ โมจน (พ้น) เป็นต้น.

ปัญจมีวิภัตติถูกย่อเข้ากับบทที่มีอรรถว่า อปคมน (ปราศจาก เว้น) ภย (ภัย) วิรติ (งดเว้น) และ โมจน (พ้น) เป็นต้น

เมถุนสฺมา อเปโต เมถุนาเปโต ผู้เว้นจากเมถุน. **เอวํ** เหมือนกันนั้น **ปลาปาปคโต** ผู้เว้นจากการพูดพล่าม, **นครนิคฺคโต** ออกจากพระนคร, **ปิณฺฑปาตปฏิกฺกนฺโต** กลับจากบิณฑบาต. **คามโต นิกฺขนฺตํ คามนิกฺขนฺตํ** ป่าที่แยกออกจากหมู่บ้าน, **รุกฺขคฺคาปติโต รุกฺขคฺคปติโต** ตกจากยอดไม้, **สาสนจุโต** เคลื่อนจากศาสนา, **อาปตฺติวุฏฺฐานํ** การออกจากอาบัติ, **ธรณิตลุคฺคโต** ลอยขึ้นจากพื้นดิน, **สพฺพภเวหิ นิสฺสโฏ สพฺพภวนิสฺสโฏ** สลัดออกจากภพทั้งปวงได้แล้ว.

ภยตฺถาทิโยเค ในอุทาหรณ์ที่ประกอบด้วยอรรถว่าภัยเป็นต้น **ยถา** เช่น **ราชโต ภยํ ราชภยํ** ภัยจากพระราชา, **โจเรหิ ภยํ โจรภยํ** ภัยจากโจร, **อมนุสฺเสหิ ภยํ อมนุสฺสภยํ** ภัยจากอมนุษย์, **อคฺคิโต ภยํ อคฺคิภยํ** ภัยจากไฟไหม้ อัคคีภัย. **ปาปโต ภีโต ปาปภีโต** กลัวบาป, **ปาปภีรุโก** ผู้เกรงกลัวบาป, **อกตฺตพฺพโต วิรติ อกตฺตพฺพวิรติ** ข้องดเว้นเพราะไม่ควรทำ. **เอวํ** เหมือนอย่างนั้น **กายทุจฺจริตวิรติ** การงดเว้นจากกายทุจริต, **วจีทุจฺจริตวิรติ** การงดเว้นจากวจีทุจริต, **พนฺธนา มุตฺโต พนฺธนมุตฺโต** พ้นจากเครื่องพันธนาการ, **วนมุตฺโต** ออกจากป่า, **พนฺธนโมกฺโข** หลุดพ้นจากเครื่องผูกพัน, **กมฺมโต สมุฏฺฐิตํ กมฺมสมุฏฺฐิตํ** เกิดขึ้นเพราะกรรม, **อุกฺกฏฺฐุกฺกฏฺฐํ** สูงยิ่งกว่าสูง, **โอมโกมกํ** ต่ำยิ่งกว่าต่ำ.

กฺวจิ วุตฺติเยว เป็นสมาสบ้าง. **กมฺมโต ชาตํ กมฺมชํ** เกิดจากกรรม. เอวํ **จิตฺตชํ** เกิดจากจิต, **อุตุชํ** เกิดจากอุตุ, **อาหารชํ** เกิดจากอาหาร. **อิธ น ภวติ** ในรูปนี้ไม่เป็นสมาส. **ปาสาทา ปติโต** ตกจากปราสาท.

ปญฺจมีตปฺปุริโส ปัญจมีตัปปุริสสมาส **อิติ** มีเท่านี้.

ฉฏฺฐี ฉัฏฐีวิภัตติ **สมสฺยเต** ย่อมถูกย่อเข้า. **รญฺโญ ปุตฺโต ราชปุตฺโต** โอรสของพระราชา พระราชโอรส. เอวํ **ราชปุริโส** บุรุษของพระราชา ราชบุรุษ, **อาจริยปูชโก** ผู้บูชาอาจารย์, **พุทฺธสาวโก** พระสาวกของพระพุทธเจ้า พุทธสาวก, **พุทฺธรูปํ** รูปของพระพุทธเจ้า พระพุทธรูป, **ชินวจนํ** คำสอนของพระพุทธเจ้า พระชินพจน์, **สมุทฺทโฆโส** เสียงกึกก้องแห่งสมุทร เสียงคลื่นทะเล, **ธญฺญานํ ราสิ ธญฺญราสิ** กองธัญพืช, **ปุปฺผคนฺโธ** กลิ่นดอกไม้, **ผลรโส** รสผลไม้, **กายสฺส ลหุตา กายลหุตา** ความเบาแห่งกาย. **มรณสฺสติ** การระลึกถึงความตาย มรณสติ, **รุกฺขมูลํ** โคนไม้ ควงไม้, **อยสฺส ปตฺโต อโยปตฺโต** บาตรเหล็ก. เอวํ **สุวณฺณกฏาหํ** กระทะทอง, **ปานียถาลกํ** หม้อน้ำดื่ม, **สปฺปิกุมฺโภ** หม้อเนยใส.

สมาสาทิมฺหิ เมื่อการย่อเป็นสมาสเป็นต้น **เทวานํ ราชาติ อตฺเถ** ในอรรถว่า “พระราชาของเทวดาทั้งหลาย” **กเต** นักศึกษากระทำแล้ว, **อกาโร** การอาเทศเป็น อ อักษร (**โหติ**) ย่อมมี **กฺวจิ สมาสนฺตคตานมการนฺโตติ** ด้วยสูตรว่า “กฺวจิ สมาสนฺตคตานมการนฺโต”. **ตโต** เพราะเหตุนั้น **อาตฺตํ** การอาเทศเป็น อา **สฺยา จาติ** ด้วยสูตรว่า “สฺยา จ” **น ภวติ** ย่อมไม่มี.

ในอรรถว่า “พระราชาของเทวดาทั้งหลาย” เมื่อย่อเป็นสมาสเป็นต้นแล้ว อาเทศสระที่สุดสมาสเป็น อ ด้วยสูตรว่า “กฺวจิ สมาสนฺตคตานมการนฺโต” เพราะเหตุนั้น จึงไม่อาเทศ สิ เป็น อา ด้วยสูตรว่า “สฺยา จ”

เทวราโช พระราชาของเทวดา เทวราช, **เทวราชา**, **เทวราชํ**, **เทวราเช** อิจฺจาทิ **ปุริสสทฺทสมํ** เหมือน ปุริส ศัพท์. **อตฺตาภาเว** ในรูปที่ไม่อาเทศเป็น อ **โส เทวราชา เต เทวราชาโน** อิจฺจาทิ **ราชสทฺทสมํ** เหมือน ราช ศัพท์. ตถา **เทวานํ สขา เทวสโข, เทวสขา, โส เทวสขา, เต เทวสขาโน** สหายของเทวดา **อิจฺจาทิ** ดังนี้เป็นต้น.

ปุมสฺส ลิงฺคํ ปุลฺลิงฺคํ เพศชาย. เอวํ **ปุมฺภาโว** ความเป็นชาย. **ปุมนฺตโลปาทิ** ลบสระที่สุดของ ปุม ศัพท์.

หตฺถิปทํ รอยเท้าช้าง, **อิตฺถิรูปํ** รูปผู้หญิง, **ภิกฺขุนิสํโฆ** หมู่ภิกษุณี ภิกษุณีสงฆ์, **ชมฺพุสาขา** กิ่งไม้หว้า. **จ** สำหรับ **เอตฺถ** ในอุทาหรณ์ทั้งหลายเหล่านี้ **รสฺสตฺตํ** ความเป็นรัสสะ **อีการูการานํ** แห่ง อี และ อู อักษรทั้งหลาย **มชฺเฌ** ในท่ามกลางสมาส (**โหติ**) ย่อมมี **กฺวจาทิมชฺฌุตฺตรานนฺ-ติอาทินา** ด้วยสูตรที่ขึ้นต้นว่า “กฺวจาทิมชฺฌุตฺตรานํ”

วากฺยเมว เป็นวากยะเท่านั้น **กฺวจิ** บ้าง **วิภาสาธิการโต** เพราะการตามมาของ วิภาสา ศัพท์. **สหสา กมฺมสฺส กตฺตาโร** ผู้ทำงานเร็ว, **ภินฺนานํ สนฺธาตา** ผู้สมานคนแตกแยก, **กปฺปสฺส ตติโย ภาโค** ส่วนที่ ๓ แห่งกัป, **ยา จ ปกฺขสฺส อฏฺฐมี** วันดิถีที่ ๘ ใด, **มนุสฺสานํ ขตฺติโย สูรตโม** บรรดามนุษย์ กษัตริย์กล้าหาญที่สุด.

ยุตฺตตฺโถ อิจฺเจว บทว่า “ยุตฺตตฺโถ” นั่นแล (กึ) มีประโยชน์อะไร. (**สมาสนิเสธนตฺถํ** มีประโยชน์ต่อการห้ามการย่อเป็นสมาส) **ภโฏ รญฺโญ ปุริโส เทวทตฺตสฺสาติ เอตฺถ** ในอุทาหรณ์ว่า “บุรุษของนายเทวทัตเป็นทหารของพระราชา” **สมาโส** การย่อเป็นสมาส **น ภวติ** ย่อมไม่มี **อยุตฺตตฺถภาวโต** เพราะความไม่เป็นบทที่มีเนื้อความเข้ากัน **อญฺญมญฺญานเปกฺขตาย**

เพราะไม่มองหาซึ่งกันและกัน **ภฏฺสมฺพนฺเธ ฉฏฺฐีติ** และเพราะมีสูตรในคัมภีร์ไวยากรณ์สันสกฤตว่า "ภฏฺสมฺพนฺเธ ฉฏฺฐี ลงฉัฏฐีวิภัตติในที่มีความสัมพันธ์กับ ภฏ ศัพท์". **ปน** ส่วน **โกสลสฺส รญฺโญ ปุตฺโตติอาทีสุ** ในอุทาหรณ์ทั้งหลายเป็นต้นว่า "บุตรของพระเจ้าโกศล" (**สมาโส**) การย่อเป็นสมาส **น ภวติ** ย่อมไม่มี **สาเปกฺขตาย อสมตฺถตฺตา** เพราะบทที่มองหาบทอื่นไม่สมควรย่อเป็นสมาส. **ปน** แต่ว่า **สมฺพนฺธีสทฺทานํ นิจฺจํ สาเปกฺขตฺเตปิ** แม้เมื่อศัพท์ที่มีฉัฏฐีวิภัตตินั้นมองหาบทอื่นแน่นอน **สติ** มีอยู่ **สมาโส** การย่อเป็นสมาส (**โหติ**) ย่อมมี **คมกตฺตา** เพราะเป็นบทให้รู้เนื้อความได้. **ยถา** เช่น **เทวทตฺตสฺส ครุกุลํ** ตระกูลแห่งครูของนายเทวทัต, **ภควโต สาวกสํโฆ** หมู่พระสาวกของพระพุทธเจ้า **อิติ อาทิ** ดังนี้เป็นต้น.

บทว่า "ยุตฺตตฺโถ" ที่ตามมา มีประโยชน์อะไร, มีประโยชน์ต่อการห้ามย่อเป็นสมาสในอุทาหรณ์ว่า "ภโฏ รญฺโญ ปุริโส เทวทตฺตสฺส บุรุษของนายเทวทัตเป็นทหารของพระราชา" จะไม่ย่อเป็นสมาส เพราะเนื้อความไม่เข้ากัน ไม่มองหาซึ่งกันและกัน และเพราะมีสูตรในคัมภีร์ปาณินีไวยากรณ์สันสกฤตว่า "ภฏฺสมฺพนฺเธ ฉฏฺฐี ลงฉัฏฐีวิภัตติในที่มีความสัมพันธ์กับ ภฏ ศัพท์", ส่วนในอุทาหรณ์เป็นต้นว่า "โกสลสฺส รญฺโญ ปุตฺโต บุตรของพระเจ้าโกศล" จะไม่ย่อเป็นสมาส เพราะไม่ควรย่อสมาสเข้ากับบทที่มองหาบทอื่น, แต่ว่า เมื่อศัพท์ที่มีฉัฏฐีวิภัตตินั้นมองหาบทอื่นแน่นอน จะย่อเป็นสมาสได้ เพราะให้รู้เนื้อความได้ เช่น เทวทตฺตสฺส ครุกุลํ ตระกูลแห่งครูของนายเทวทัต, ภควโต สาวกสํโฆ หมู่พระสาวกของพระพุทธเจ้า เป็นต้น

ฉฏฺฐีตปฺปุริโส ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส อิติ มีเท่านี้.

สตฺตมี สัตตมีตัปปุริสสมาส. **รูเป สญฺญา รูปสญฺญา** ความหมายจำในรูป. เอวํ **รูปสญฺเจตนา** ความใส่ใจในรูป, **สํสารทุกฺขํ** ความทุกข์ในสงสาร, **จกฺขุมฺหิ สนฺนิสฺสิตํ วิญฺญาณํ จกฺขุวิญฺญาณํ** วิญญาณอันอาศัยในจักษุ, **ธมฺเม รโต ธมฺมรโต** ความยินดีในธรรม, **ธมฺมาภิรติ** ความยินดียิ่งในธรรม, **ธมฺมรุจิ** ความยินดีในธรรม, **ธมฺมคารโว** ความเคารพในธรรม, **ธมฺเมสุ นิรุตฺติ ธมฺมนิรุตฺติ** ภาษาอันกล่าวโดยไม่มีเหลือในธรรม, **ทานาธิมุตฺติ** ความน้อมใจไปในทาน, **ภวนฺตรกตํ** กรรมอันกระทำไว้ในภพอื่น, **ทสฺสเน อสฺสาโท ทสฺสนสฺสาโท** ความยินดีในการเห็น, **อรญฺเญ วาโส อรญฺญ-วาโส** การอยู่ในป่า, **วิกาเล โภชนํ วิกาลโภชนํ** การบริโภคในเวลาวิกาล, **กาเล วสฺสํ กาลวสฺสํ** ฝนอันตกในฤดูกาล, **วเน ปุปฺผํ วนปุปฺผํ** ดอกไม้ในป่า. เอวํ **วนมหิโส** กระบือป่า, **คามสูกโร** สุกรบ้าน, **สมุทฺทมจฺโฉ** ปลาทะเล ปลาน้ำเค็ม, **อาวาฏกจฺฉโป** เต่าในบ่อ, **อาวาฏมณฺฑูโก, กูปมณฺฑูโก** กบในบ่อ, **ติตฺถนาวา** เรือที่ท่า, **อิตฺถีสุ ธุตฺโต อิตฺถิธุตฺโต** นักเลงในหญิง นักเลงผู้หญิง, (**อกฺขธุตฺโต** นักเลงการพนัน), **ฉายาย สุกฺโข ฉายาสุกฺโข** (**มํโส**) เนื้อแห้งในร่ม. **องฺคารปกฺกํ** สุกบนถ่านไฟ, **จารกพทฺโธ** ผู้ถูกจองจำในเรือนจำ.

อิธ ในอุทาหรณ์ต่อไปนี้ **วุตฺติเยว** เป็นสมาสแน่นอน. **ยถา** เช่น **วเน จรตีติ วนจโร** ผู้เที่ยวไปในป่า พรานไพร, **กุจฺฉิมฺหิ สยตีติ กุจฺฉิสโย** ผู้นอนอยู่ในท้อง, **ถเล ติฏฺฐตีติ ถลฏฺโฐ** ผู้ยืนอยู่บนบก ที่ตั้งอยู่บนบก. เอวํ **ชลฏฺโฐ** อันตั้งอยู่ในน้ำ, **ปพฺพตฏฺโฐ** อันตั้งอยู่บนภูเขา. **มคฺคฏฺโฐ** อันตั้งอยู่บนหนทาง, **ปงฺเก ชาตํ ปงฺกชํ** อันเกิดในตม, **สิเร รุหตีติ สิโรรุหํ** อันงอกขึ้นบนศีรษะ **อิจฺจาทิ** ดังนี้เป็นต้น.

อิธ ในอุทาหรณ์ต่อไปนี้ (**สมาโส**) การย่อเป็นสมาส **น ภวติ** ย่อมไม่มี. **โภชเน มตฺตญฺญุตา** ความเป็นผู้รู้จักประมาณในการบริโภค, **อินฺทฺริเยสุ คุตฺตทฺวารตา** ความเป็นผู้มีทวารอันสำรวมแล้วในอินทรีย์ทั้งหลาย, **อาสเน นิสินฺโน** ผู้นิ่งแล้วบนอาสนะ, **อาสเน นิสีทิตพฺพํ** ควรนั่งบนอาสนะ.

สตฺตมีตปฺปุริโส สัตตมีตัปปุริสสมาส **อิติ** มีเท่านี้.

ปุพฺพปทํ บทหน้า **อมาทิวิภตฺยนฺตํ** อันมี อํ วิภัตติเป็นต้นอยู่สุดท้าย **อจฺจนฺตาทีสุ** ในอุทาหรณ์ทั้งหลายเป็นต้นว่า “อจฺจนฺตํ” **สมฺภวติ** ย่อมมีอยู่ **ปรํ** ข้างหลัง **ตปฺปุริเส** ในตัปปุริสสมาส **กฺวจิ** บ้าง **ยถาภิธานํ** ตามสมควรแก่อุทาหรณ์ **ตทนุปโรเธนาติ วุตฺตตฺตา** เพราะมีคำที่ท่านกล่าวไว้แล้วว่า “โดยไม่ผิดต่อพระพุทธพจน์”.

ในอุทาหรณ์เป็นต้นว่า “อจฺจนฺตํ” ให้ย้ายบทหน้าที่มี อํ วิภัตติเป็นต้นอยู่สุดท้ายในตัปปุริสสมาส มาไว้ข้างหลังบ้าง ตามสมควรแก่อุทาหรณ์ เพราะมีคำที่ท่านกล่าวไว้ว่า “โดยไม่ผิดต่อพระพุทธพจน์”

ยถา เช่น **อนฺตํ อติกฺกนฺตํ อจฺจนฺตํ อจฺจนฺตานิ** อันเลยที่สุดไป เกินขอบเขต, **เวลํ อติกฺกนฺโต อติเวโล** ผู้ล่วงเวลา. **รสฺสตฺตํ** รัสสะ อา เป็น อ. เอวํ **มาสํ อตีโต อติมาโส** เกินเดือน, **ปตฺตชีวิโก, อาปนฺนชีวิโก** ผู้ถึงชีวิต ผู้รอดชีวิต, **อกฺขํ ปติคตํ นิสฺสิตนฺติ ปจฺจกฺขํ ทสฺสนํ** การเห็นที่ประจักษ์แจ้ง, **ปจฺจกฺโข อตฺตภาโว** อัตภาพอันประจักษ์, **ปจฺจกฺขา พุทฺธิ** ปัญญาอันประจักษ์, **อตฺถํ อนุคตํ อนฺวตฺถํ** คล้อยตามอรรถ, **โกกิลาย อวกุฏฺฐํ อวโกกิลํ วนํ** ป่าอันนกดุเหว่าละทิ้ง. **ปริจฺจตฺตนฺติ อตฺโถ** หมายความว่า สละไปแล้ว. **อวมยูรํ** อันนกยูงละทิ้ง, **อชฺฌยนาย ปริคิลาโน ปริยชฺฌยโน** ผู้เหน็ดเหนื่อยต่อการสาธยาย, **กมฺมสฺส อลํ สมตฺโถติ อลํกมฺโม** ผู้สามารถเพื่อกระทำ, **วจนาย อลนฺติ อลํวจโน** ผู้สามารถเพื่อกล่าว, **วานโต นิกฺขนฺตํ นิพฺพานํ** อันออกแล้วจากตัณหา, **กิเลเสหิ นิกฺขนฺโต นิกฺกิเลโส** อันออกแล้วจากกิเลส, **นิรงฺคโณ** อันปราศจากกิเลส, **โกสมฺพิยา นิกฺขนฺโต นิกฺโกสมฺพี** ผู้ออกจากเมืองโกสัมพี, **วนโต นิยฺยาโต นิพฺพโน** ผู้ออกจากป่าคือกิเลส, **อาจริยโต ปโร ปาจริโย** อาจารย์อื่นจากอาจารย์. เอวํ **ปยฺยโก** ปู่ของปู่, **ปรหิยฺโย** เมื่อวานซืน, **คงฺคาย อุปริ อุปริคงฺคํ** ตอนเหนือของแม่น้ำคงคา. เอวํ **เหฏฺฐานที** ตอนใต้ของแม่น้ำ, **อนฺโตสมาปตฺติ** ภายในสมาบัติ, **หํสานํ ราชา ราชหํโส, หํสราชา วา** พญาหงส์, **มาสสฺส อทฺธํ อทฺธมาสํ, มาสทฺธํ วา** ครึ่งเดือน, **อามลกสฺส อทฺธํ อทฺธามลกํ, อามลกทฺธํ วา** มะขามป้อมครึ่งผล, **กหาปณสฺส อฑฺฒํ อฑฺฒกหาปณํ** ครึ่งกหาปณะ, **อฑฺฒมาสกํ** ครึ่งมาสก, **รตฺติยา อฑฺฒํ อฑฺฒรตฺตํ** ครึ่งคืน, **รตฺติยา ปุพฺพํ ปุพฺพรตฺตํ** ตอนต้นราตรี ช่วงหัวค่ำ, **รตฺติยา ปจฺฉา ปจฺฉารตฺตํ** ตอนท้ายราตรี ค่อนสว่าง. **จ** สำหรับ **เอตฺถ** ในอุทาหรณ์ทั้งหลายเหล่านี้ **อตฺตํ** การอาเทศเป็น อ **รตฺติสทฺทนฺตสฺส** แห่งสระสุดท้ายของ รตฺติ ศัพท์ (**โหติ**) ย่อมมี **กฺวจิ สมาสนฺตคตานมการนฺโตติ** ด้วยสูตรว่า “กฺวจิ สมาสนฺตคตานมการนฺโต”. **อหสฺส ปุพฺพํ ปุพฺพนฺหํ** ตอนต้นแห่งวัน ช่วงเช้า. เอวํ **สายนฺหํ** ช่วงเย็น. **อนฺหาเทโส** การอาเทศเป็น อนฺห **อหสฺส** แห่ง อห ศัพท์ (**โหติ**) ย่อมมี **เตสุ วุทฺธีติอาทินา** ด้วยสูตรที่ขึ้นต้นว่า “เตสุ วุทฺธิ”.

อมาทิปรตปฺปุริโส ตัปปุริสสมาสที่มีบทอันมี อํ วิภัตติเป็นต้นเป็นบทหลัง **อิติ** มีเท่านี้.

วิภตฺติโลโป การลบวิภัตติ **ปภงฺกราทีสุ** ในอุทาหรณ์ทั้งหลายเป็นต้นว่า ปภงฺกโร **ตปฺปุริเส** ในตัปปุริสสมาส **น ภวติ** ย่อมไม่มี **กฺวจิ** บ้าง.

ในอุทาหรณ์เป็นต้นว่า ปภงฺกโร ในตัปปุริสสมาส ไม่ลบวิภัตติบ้าง

ยถา เช่น **ปภํ กโรตีติ อตฺเถ** ในอรรถว่า “ผู้กระทำซึ่งแสงสว่าง” **สมาโส** การย่อเป็นสมาส (**โหติ**) ย่อมมี **อมาทโย ปรปเทภีติ** ด้วยสูตรว่า “อมาทโย ปรปเทภิ”. **สมาสสญฺญา** การตั้งชื่อว่าสมาส (**โหติ**) ย่อมมี **นามานํ สมาโส ยุตฺตตฺโถติ** ด้วยสูตรว่า “นามานํ สมาโส ยุตฺตตฺโถ”. **ตโต** ต่อจากนั้น **วิภตฺติโลเป** เมื่อการลบวิภัตติ **เตสํ วิภตฺติโย โลปา จาติ** ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ” **สมฺปตฺเต** จะมาถึง **วิภตฺติโลปาภาโว** ความไม่มีแห่งการลบวิภัตติ **ปุพฺพปเท** ในบทหน้า (**โหติ**) ย่อมมี **จคฺคหเณน** ด้วย จ ศัพท์ **ตตฺเถว** ในสูตรนั้นนั่นแล. **เสสํ** วิธีที่เหลือ **สมํ** เหมือนเดิม.

ในอรรถว่า “ปภํ กโรติ ผู้กระทำซึ่งแสงสว่าง” มีการย่อเป็นสมาสด้วย สูตรว่า “อมาทโย ปรปเทภิ”, ตั้งชื่อว่าสมาส ด้วยสูตรว่า “นามานํ สมาโส ยุตฺตตฺโถ”, ต่อจากนั้น เมื่อจะถึงการลบวิภัตติ ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ” แต่ห้ามลบวิภัตติในบทหน้า ด้วย จ ศัพท์ ในสูตรนั้นนั่นแล, วิธีที่เหลือเหมือนเดิม

ปภงฺกโร ผู้กระทำแสงสว่าง ดวงอาทิตย์, **อมตํ ททาตีติ อมตนฺทโท** ผู้ให้อมตนิพพาน, **รณํ ชหาตีติ รณญฺชโห** ผู้ละกิเลส, **ชุตึ ธาเรตีติ ชุตินฺธโร** ผู้ทรงไว้ซึ่งความรุ่งเรือง. ตถา **สหสากตํ** กิจที่ทำอย่างเร่งรีบ, **ปรสฺสปทํ** บทเพื่อผู้อื่น, **อตฺตโนปทํ** บทเพื่อตน, **ภยโต อุปฏฺฐานํ ภยตูปฏฺฐานํ** ปรากฏโดยเป็นภัย, **ปรโตโฆโส** เสียงธรรมจากบุคคลอื่น, **ควํปติตฺเถโร** พระควัมปติเถระ, **มนสิกาโร** การกระทำไว้ในใจ. **ปุพฺเพนิวาโส** การอยู่ในการก่อน อดีตชาติ, **ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติ** การระลึกถึงอดีตชาติ, **มชฺเฌกลฺยาณํ** ไพเราะในท่ามกลาง, **อนฺเตวาสี, อนฺเตวาสิโก** ผู้อาศัยอยู่ภายใน ศิษย์ใกล้ชิต, **ชเนสุโต** ผู้ปรากฏในหมู่ชน, **อุรสิโลโม** ขนหน้าอก, **กณฺเฐกาโฬ** รอยตำหนิที่คอ ไฝที่คอ, **สรสิชํ** เกิดในสระ ดอกบัว **อิจฺจาทิ** ดังนี้เป็นต้น.

อโลปตปฺปุริโส ตัปปุริสสมาสที่ไม่ลบวิภัตติในบทหน้า **อิติ** มีเท่านี้.

ตปฺปุริสสมาโส ตัปปุริสสมาส **นิฏฺฐิโต** จบแล้ว.

๕. พหุพฺพีหิสมาส

ว่าด้วยพหุพพีหิสมาสที่มีเนื้อความเหมือนผู้มีข้าวเปลือกมาก

อถ ต่อไป **พหุพฺพีหิสมาโส** พหุพพีหิสมาส **วุจฺจเต** อันข้าพเจ้าจะกล่าว.

ต่อไป จะกล่าวพหุพพีหิสมาส

จ ก็ **โส** พหุพพีหิสมาสนั้น **นววิโธ** มี ๙ ประการ **ทฺวิปโท ตุลฺยาธิกรโณ ทฺวิปโท ภินฺนาธิกรโณ ติปโท นนิปาตปุพฺพปโท สหปุพฺพปโท อุปมานปุพฺพปโท สงฺขฺโยภยปโท**

ทิสนฺตราสตฺโถ พฺยติหารลกฺขโณ จาติ คือ ทวิปทตุลยาธิกรณะ ทวิปทภินนาธิกรณะ ติปทะ นิปาต-ปุพพปทะ สหปุพพปทะ อุปมานปุพพปทะ สังขโยภยปทะ ทิสันตราฬัตถะ และ พยติหารลักขณะ.

พหุพพีหิสมาสนั้น มี ๙ ประการ คือ (๑) **ทวิปทตุลยาธิกรณะ** บททั้ง ๒ มีวิภัตติเดียวกันในอรรถทุติยาถึงสัตตมี (๒) **ทวิปทภินนาธิกรณะ** บททั้ง ๒ มีวิภัตติต่างกัน (๓) **ติปทะ** มี ๓ บท (๔) **นิปาตปุพพปทะ** มีนิบาตเป็นบทหน้า (๕) **สหปุพพปทะ** มี สห ศัพท์เป็นบทหน้า (๖) **อุปมานปุพพปทะ** มีอุปมาเป็นบทหน้า (๗) **สังขโยภยปทะ** เป็นสังขยาทั้ง ๒ บท (๘) **ทิสันตราฬัตถะ** ได้เนื้อความเป็นทิศเฉียง (๙) **พยติหารลักขณะ** มีการต่อสู้กันเป็นลักษณะ

ตตฺถ ในบรรดาพหุพพีหิสมาสทั้ง ๙ ประการนั้น **ทฺวิปโท ตุลฺยาธิกรโณ พหุพฺพีหิ** ทวิปทตุลยาธิกรณพหุพพีหิสมาส **ภวติ** ย่อมมี **กมฺมาทีสุ ฉสุ วิภตฺยตฺเถสุ** ในอรรถแห่งวิภัตติทั้งหลาย ๖ วิภัตติมีอรรถกรรมเป็นต้น. **ตตฺถ** ในอรรถทั้งหลายเหล่านั้น **ทุติยตฺเถ ตาว** ในอรรถทุติยาก่อน, **วิคฺคเห** เมื่อการวิเคราะห์ **อาคตา สมณา อิมํ สํฆารามนฺติ** ว่า “อาคตา สมณา อิมํ สํฆารามํ สมณะทั้งหลายมาแล้วสู่สังฆารามแห่งนี้” **กเต** อันนักศึกษากระทำแล้ว,

ในบรรดาพหุพพีหิสมาสทั้ง ๙ ประการนั้น ทวิปทตุลยาธิกรณพหุพพีหิสมาส ใช้ในอรรถวิภัตติทั้ง ๖ มีกรรมเป็นต้น, ในอรรถทุติยาก่อน, เมื่อทำวิเคราะห์ว่า “อาคตา สมณา อิมํ สํฆารามํ สมณะทั้งหลายมาสู่สังฆารามแห่งนี้” แล้ว,

๓๕๒. อญฺญปทตฺเถสุ พหุพฺพีหิ. (๒ บท, สัญญาสูตร)

นามานิ นามทั้งหลาย (**สมสฺยนฺเต**) ย่อมถูกย่อเข้า **อญฺญปทตฺเถสุ** ในอรรถของบทอื่นทั้งหลาย, **พหุพฺพีหิ** และมีชื่อว่าพหุพพีหิ.

ให้ย่อบทนามทั้งหลายเข้าด้วยกัน ในอรรถของบทอื่น และมีชื่อว่าพหุพพีหิ

ยุตฺตตฺถานิ นามานิ นามทั้งหลายที่มีเนื้อความเข้ากันได้ **สมสฺยนฺเต** ย่อมถูกย่อเข้า **อตฺเถสุ** ในอรรถทั้งหลาย **ปทานํ** แห่งบททั้งหลาย **ปฐมาทุติยาทิวิภตฺยนฺตานํ** อันมีปฐมาและทุติยาวิภัตติเป็นต้นอยู่สุดท้าย **อญฺเญสํ** เหล่าอื่น **สมสฺยมานปทโต** จากบทที่ถูกย่ออยู่ **วิภาสา** บ้าง, **โส สมาโส จ** และการย่อนั้น **พหุพฺพีหิสญฺโญ โหติ** มีชื่อว่าพหุพพีหิ.

ให้ย่อบทนามที่มีเนื้อความเข้ากันได้ ในอรรถของบทที่มีปฐมาและทุติยาวิภัตติเป็นต้นอื่นจากบทที่ถูกย่ออยู่ และการย่อนั้นมีชื่อว่าพหุพพีหิ

วีหโย ข้าวเปลือกทั้งหลาย **ยสฺส** ของบุคคลใด **พหโว** มีมาก **โส** บุคคลนั้น **พหุพฺพีหิ** ชื่อว่าพหุพพีหิ ผู้มีข้าวเปลือกมาก. **อยมฺปิ สมาโส** สมาสแม้นี้ **พหุพฺพีหิติ วุตฺโต** ถูกเรียกว่า “พหุพพีหิ” **อนฺวตฺถสญฺญาวเสน** ด้วยอำนาจแห่งชื่อที่คล้อยตามเนื้อความ **พหุพฺพีหิสทิสตฺตา** เพราะเป็นเหมือนผู้มีข้าวเปลือกมาก. **หิ** จริงอยู่ **พหุพฺพีหิ** พหุพพีหิสมาส **อญฺญปทตฺถปฺปธาโน** มีเนื้อความของบทอื่นเป็นประธาน.

ผู้มีข้าวเปลือกมาก ชื่อว่าพหุพพีหิ, แม้สมาสนี้ ก็ถูกเรียกว่า "พหุพพีหิ" โดยชื่อที่คล้อนตามเนื้อความ เพราะเป็นเหมือนผู้มีข้าวเปลือกมาก, พหุพพีหิสมาสมีเนื้อความของบทอื่นเป็นประธาน

จ อยํ พหุพฺพีหิ และพหุพพีหิสมาสนี้ **ทุวิโธ** มี ๒ อย่าง **ตคฺคุณสํวิญฺญาณาตคฺคุณสํวิญฺญาณ-วเสน** ด้วยอำนาจแห่งตัคคุณสังวิญญาณะ และอตัคคุณสังวิญญาณะ. **เตสุ** ในบรรดาพหุพพีหิสมาสทั้ง ๒ อย่างนั้น **วิเสสนภูโต อตฺโถ** เนื้อความที่เป็นวิเสสนะ **คยฺหติ** ย่อมถูกถือเอา **อญฺญปทตฺถคฺคหเณน** ด้วย อญฺญปทตฺถ ศัพท์ **ยตฺถ** ในสมาสใด **โส** สมาสนั้น **ตคฺคุณสํวิญฺญาโณ** ชื่อว่าตัคคุณสังวิญญาณะ (ให้รู้พร้อมกับวิเสสนะของอัญญบท). **ยถา** อุทาหรณ์ **ลมฺพกณฺณมานยาติ** "จงนำมาซึ่งคนมีหูยาว". **ปน** ส่วน **วิเสสนภูโต อตฺโถ** เนื้อความที่เป็นวิเสสนะ **น คยฺหติ** ย่อมไม่ถูกถือเอา **ยตฺถ** ในสมาสใด **โส** สมาสนั้น **อตคฺคุณสํวิญฺญาโณ** ชื่อว่าอตัคคุณสังวิญญาณะ (ให้รู้เฉพาะอรรถของสมาสบท). **ยถา** อุทาหรณ์ **พหุธนมานยาติ** ว่า "จงนำมาซึ่งผู้มีทรัพย์มาก".

พหุพพีหิสมาสนี้ มี ๒ อย่าง คือ ตัคคุณสังวิญญาณะ และอตัคคุณสังวิญญาณะ, ในบรรดาพหุพพีหิสมาสทั้ง ๒ อย่างนั้น สมาสใดถือเอาเนื้อความที่เป็นวิเสสนะ สมาสนั้น ชื่อว่าตัคคุณสังวิญญาณะ (ให้รู้พร้อมกับวิเสสนะของอัญญบท) เช่น "ลมฺพกณฺณํ อานย จงนำมาซึ่งคนมีหูยาว", ส่วน สมาสใดไม่ถือเอาเนื้อความที่เป็นวิเสสนะ สมาสนั้น ชื่อว่าอตัคคุณสังวิญญาณะ (ให้รู้เฉพาะอรรถของสมาสบท) เช่น "พหุธนํ อานย จงนำมาซึ่งผู้มีทรัพย์มาก".

ปุพฺพนิปาโต การเรียงอยู่ข้างหน้า **วิเสสนสฺส** แห่งวิเสสนะ **อิธ** ในพหุพพีหิสมาสนี้ (**โหติ**) ย่อมมี **พหุพฺพีหิสทฺเท วิย** เหมือนในศัพท์ว่า พหุพฺพีหิ, **เสสํ** วิธีที่เหลือ **ปุพฺพสมํ** เหมือนกับสมาสก่อน.

ในพหุพพีหิสมาสนี้ วิเสสนะจะเรียงอยู่หน้า เหมือนศัพท์ว่า พหุพฺพีหิ, วิธีที่เหลือเหมือนเดิม

อาคตสมโณ สํฆาราโม สังฆารามที่มีสมณะมา.

เอตฺถ จ ก็ในอุทาหรณ์นี้ **อาคตสทฺโท** อาคตศัพท์ **สมณสทฺโท จ** และสมณศัพท์ **อฏฺฐตฺวา** ไม่ตั้งอยู่แล้ว **อตฺเถ** ในอรรถ **อตฺตโน** ของตน **วตฺตนฺติ** ย่อมเป็นไป **สํฆารามสงฺขาเต อญฺญปทตฺเถ** ในอรรถของบทอื่นคือ สํฆาราม **ทุติยาวิภตฺยตฺถภูเต** อันมีอรรถของทุติยาวิภัตติ. **สํฆาราโมติ ปทนฺตรํ** บทอื่นคือ สํฆาราโม **ปยุชฺชติ** ย่อมถูกประกอบไว้ **ตทนนฺตรํ** ในที่ไม่มีระหว่างแห่งสมาสนั้น **ตทตฺถโชตนตฺถเมว** เพื่อส่องอรรถของอัญญบทนั้นนั่นแล. **ทุติยา** ทุติยาวิภัตติ **น โหติ** ย่อมไม่ลง **ตโต** (**ปรํ**) ข้างหลังจาก สํฆาราม ศัพท์นั้น **ปุน** อีก **สมาเสเนว กมฺมตฺถสฺส อภิหิตตฺตา** เพราะอรรถกรรมอันสมาสนั่นแหละกล่าวเอาแล้ว. **จ** และ **อปฺปโยโค** การไม่ประกอบไว้ **อิมํสทฺทสฺส** แห่ง อิทํ ศัพท์ (**โหติ**) ย่อมมี. **เอวํ** เป็นอย่างนี้ **สพฺพตฺถ** ในพหุพพีหิสมาสทั้งหมด. **จ** อนึ่ง **อยํ พหุพฺพีหิ** พหุพพีหิสมาสนี้ **อภิเธยฺยลิงฺควจโน** มีลิ

งค์และวจนะตามอัญญบทที่มันกล่าว.

ก็ในอุทาหรณ์นี้ อาคตศัพท์ และ สมณศัพท์ ไม่ได้ตั้งอยู่ในอรรถของตน แต่เป็นไปในอรรถของบทอื่นคือ สํฆาราม อันมีอรรถของทุติยาวิภัตติ, บทอื่นคือ สํฆาราโม ถูกประกอบไว้ติดกับสมาสนั้น เพื่อส่องอรรถของอัญญบทนั่นแล, ไม่ลงทุติยาวิภัตติหลังจาก สํฆาราม ศัพท์นั้นอีก เพราะอรรถกรรมถูกสมาสนั่นแหละกล่าวเอาแล้ว, และไม่ประกอบ อิทํ ศัพท์ไว้, เป็นอย่างนี้ในพหุพพีหิสมาสทั้งหมด, อนึ่ง พหุพพีหิสมาสนี้ มีลิงค์และวจนะตามอัญญบทที่มันกล่าวถึง

ตถา เหมือนกันนั้น **อาคตสมณา สาวตฺถิ** กรุงสาวัตถีที่มีสมณะมา, **อาคตสมณํ เชตวนํ** วัดพระเชตวันที่มีสมณะมา. **ปฏิปนฺนา อทฺธิกา ยํ ปถํ โสยํ ปฏิปนฺนทฺธิโก ปโถ** ทางที่มีนักเดินทางไกลเดินไปแล้ว, **อภิรูฬฺหา วาณิชา ยํ นาวํ สา อภิรูฬฺหวาณิชา นาวา** เรือที่มีพ่อค้าขึ้นแล้ว. **พหุพฺพีหิ** พหุพพีหิสมาส **กมฺมตฺเถ** ในอรรถกรรม (**โหติ**) ย่อมมี **เอวํ** อย่างนี้.

พหุพฺพีหิ พหุพพีหิสมาส **ตติยตฺเถ** ในอรรถตติยาวิภัตติ **ยถา** เช่น **ชิตานิ อินฺทฺริยานิ เยน สมเณน โสยํ ชิตินฺทฺริโย สมโณ** สมณะผู้มีอินทรีย์อันชนะแล้ว. **เอวํ** เหมือนอย่างนั้น **ทิฏฺฐธมฺโม** ผู้มีธรรมอันเห็นแล้ว, **ปตฺตธมฺโม** ผู้มีธรรมอันบรรลุแล้ว, **กตกิจฺโจ** ผู้มีกิจอันทำแล้ว, **ชิตา มารา อเนนาติ ชิตมาโร ภควา** พระผู้มีพระภาคผู้ทรงชนะมารแล้ว, **ปฏิวิทฺธสพฺพธมฺโม** ผู้มีธรรมทั้งปวงอันแทงตลอดแล้ว.

พหุพฺพีหิ พหุพพีหิสมาส **จตุตฺถิยตฺเถ** ในอรรถจตุตถีวิภัตติ **ยถา** เช่น **ทินฺโน สุงฺโก ยสฺส รญฺโญ โสยํ ทินฺนสุงฺโก ราชา** พระราชาผู้ทรงมีภาษีอันเขาให้แล้ว, **อุปนีตํ โภชนํ อสฺส สมณสฺสาติ อุปนีตโภชโน สมโณ** สมณะผู้มีโภชนะอันเขาน้อมเข้าไปถวายแล้ว, **อุปหโฏ พลิ อสฺสาติ อุปหฏพลิ ยกฺโข** ยักษ์ผู้มีเครื่องบวงสรวงที่เขาไปเข้าไปให้แล้ว.

พหุพฺพีหิ พหุพพีหิสมาส **ปญฺจมิยตฺเถ** ในอรรถปัญจมีวิภัตติ **ยถา** เช่น **นิคฺคตา ชนา อสฺมา คามา โสยํ นิคฺคตชโน คาโม** หมู่บ้านที่หมู่ชนออกไปหมดแล้ว, **นิคฺคโต อโย อสฺมาติ นิรโย** ภูมิที่มีความเจริญออกไปหมดแล้ว, **นิคฺคตา กิเลสา เอตสฺมาติ นิกฺกิเลโส** ผู้มีกิเลศออกไปสิ้นแล้ว, **อเปตํ วิญฺญาณํ อสฺมาติ อเปตวิญฺญาโณ มตกาโย** คนตายผู้ปราศจากวิญญูณแล้ว, **อปคตํ ภยเภรวํ อสฺมาติ อปคตภยเภรโว อรหา** พระอรหันต์ผู้ปราศจากความขลาดกลัวแล้ว.

พหุพฺพีหิ พหุพพีหิสมาส **ฉฏฺฐิยตฺเถ** ในอรรถฉัฏฐีวิภัตติ **ยถา** เช่น **ฉินฺนา หตฺถา ยสฺส ปุริสสฺส โสยํ ฉินฺนหตฺโถ ปุริโส** บุรุษผู้มีมือขาด. เอวํ **ปริปุณฺณสงฺกปฺโป** ผู้มีความดำริอันเต็มเปี่ยมแล้ว, **ขีณาสโว** ผู้มีอาสวสิ้นแล้ว, **วีโต ราโค อสฺสาติ วีตราโค** ผู้ปราศจากราคะแล้ว, **เทฺว ปทานิ อสฺสาติ ทฺวิปโท** สมาสที่มี ๒ บท สัตว์ผู้มี ๒ เท้า, **ทฺวิหตฺโถ ปโฏ** ผ้าที่มีความยาว ๒ ศอก, **เตวิชฺโช** ผู้มีวิชชา ๓, **จตุปฺปโท** มี ๔ บท สัตว์ผู้มี ๔ เท้า, **ปญฺจ จกฺขูนิ อสฺสาติ ปญฺจจกฺขุ ภควา** พระผู้มีพระภาคผู้ทรงมีจักษุ ๕, **ฉฬภิญฺโญ** ผู้มีอภิญญา ๖. **รสฺสตฺตํ** รัสสะ อา เป็น อ. **นวงฺคํ สตฺถุสาสนํ** คำสั่งสอนของพระศาสดามีองค์ ๙, **ทสพโล** พระทศพลผู้ทรงมีญาณ ๑๐, **อนนฺตญาโณ** ผู้มีพระปัญญาไม่สิ้นสุด, **ตีณิ ทส ปริมาณเมเตสนฺติ ติทสา เทวา** เทพบุตรผู้มีประมาณ ๓๐ องค์. **อตฺตํ** การอาเทศเป็น อ **สมาสนฺตสฺส**

แห่งสระสุดท้ายของสมาส (**โหติ**) ย่อมมี. **อิธ** ในอุทรหรณ์นี้ **ทสสทฺโท** ทสศัพท์ **วตฺตเต** ย่อมเป็นไป **สงฺขฺยาเน** ในการนับจำนวน **สนฺนิธานโต** เพราะวางไว้ในที่ใกล้ **ปริมาณสทฺทสฺส** แห่ง ปริมาณ ศัพท. **อยํ ปจฺจโย เอเตสนฺติ อิทปฺปจฺจยา** มีสิ่งนี้เป็นเหตุ, **โก ปภโว อสฺสาติ กึปภโว อยํ กาโย** กายนี้มีอะไรเป็นแดนเกิด, **วิคตํ มลมสฺสาติ วิมโล** อันปราศจากมลทิน, **สุนฺทโร คนฺโธ อสฺสาติ สุคนฺธํ จนฺทนํ** แก่นจันทน์อันมีกลิ่นหอม. เอวํ **สุสีโล** ผู้มีศีลดีงาม, **สุมุโข** ผู้มีหน้างาม, **กุจฺฉิโต คนฺโธ อสฺสาติ ทุคฺคนฺธํ กุณปํ** ซากศพอันมีกลิ่นเหม็น, **ทุฏฺฐุ มโน อสฺสาติ ทุมฺมโน** ผู้มีใจเสีย. เอวํ **ทุสฺสีโล** ผู้ทุศีล ผู้มีศีลด่างพล้อย, **ทุมฺมุโข** ผู้มีหน้าขี้เหร่, **ตโป เอว ธนํ อสฺสาติ ตโปธโน** ผู้มีตบะเป็นทรัพย์, **ขนฺติสงฺขาตํ พลํ อสฺสาติ ขนฺติพโล** ผู้มีกำลังคือขันติ, **อินฺโทติ นามํ เอตสฺสาติ อินฺทนาโม** ผู้มีนามว่าอินทะ.

ฉนฺทชาตาทีสุ ในอุทาหรณ์ทั้งหลายมี ฉนฺทชาต เป็นต้น **อุภยํ** บททั้ง ๒ **ปุพฺพํ นิปตติ** ย่อมผลัดกันตกอยู่ข้างหน้า **วิเสสนวิเสสิตพฺพานํ ยถิจฺฉิตตฺตา** เพราะบทวิเสสนะและวิเสสยะทั้งหลายเป็นไปตามความประสงค์. ยถา **ฉนฺโท ชาโต อสฺสาติ ฉนฺทชาโต, ชาโต ฉนฺโท อสฺสาติปิ ชาตฉนฺโท** ผู้มีความพอใจเกิดขึ้นแล้ว. เอวํ **สญฺชาตปีติโสมนสฺโส, ปีติโสมนสฺสสญฺชาโต** ผู้มีปีติและโสมนัสเกิดขึ้นพร้อมกันแล้ว, **มาสชาโต, ชาตมาโส** ผู้เกิดครบเดือนแล้ว, **ฉินฺนหตฺโถ, หตฺถจฺฉินฺโน** ผู้มีมือขาดแล้ว.

ทีฆา ชงฺฆา ยสฺสาติ วิคฺคยฺห ครั้นวิเคราะห์อรรถว่า "ผู้มีแข้งยาว" แล้ว **สมาสาทิมฺหิ** เมื่อวิธีมีการย่อเป็นสมาสเป็นต้น **กเต** อันนักศึกษากระทำแล้ว, **ตุลฺยาธิกรเณ ปเทติ จ** บทว่า "ตุลฺยาธิกรเณ" และ "ปเท" **วตฺตเต** ย่อมตามไป.

เมื่อวิเคราะห์อรรถว่า "ผู้มีแข้งยาว" และย่อเป็นสมาสเป็นต้นแล้ว บทว่า "ตุลฺยาธิกรเณ" และ "ปเท" ตามไป

๓๕๓. อิตฺถิยํ ภาสิตปุมิตฺถี ปุมาว เจ. (๖ บท, อติเทสสูตร)

ปเท เพราะบทหลัง **ตุลฺยาธิกรเณ** อันมีวิภัติและวจนะเสมอกัน **อิตฺถิยํ** ในอิตถีลิงค์ **เจ** หากว่า **อิตฺถี** ศัพท์ที่เป็นอิตถีลิงค์ **ภาสิตปุมา** เคยกล่าวปุงลิงค์ **ทฏฺฐพฺพา** อันนักศึกษาพึงทราบ **ปุมาว** ว่ามีรูปเหมือนปุงลิงค์.

เพราะบทหลังอันมีวิภัติและวจนะเสมอกันในอิตถีลิงค์ หากศัพท์ที่เป็นอิตถีลิงค์เคยกล่าวปุงลิงค์ พึงทราบว่ามีรูปเหมือนปุงลิงค์

ปเท ปเร เพราะบทข้างหลัง **ตุลฺยาธิกรเณ** อันมีวิภัติและวจนะเสมอกัน **วตฺตมาเน** อันเป็นไปอยู่ **อิตฺถิยํ** ในอิตถีลิงค์ **เจ** หากว่า **อิตฺถิวาจโก สทฺโท** ศัพท์อันกล่าวอิตถีลิงค์ **ภาสิตปุมา** เป็นศัพท์ที่กล่าวปุงลิงค์ **ปุพฺเพ** ในกาลก่อน **อตฺถิ** มีอยู่, โส ศัพท์นั้น **ทฏฺฐพฺโพ** อันนักศึกษาพึงทราบ **ปุมา อิว** ว่ามีรูปเหมือนปุงลิงค์. **อิติ** เพราะฉะนั้น **อิตฺถิปฺปจฺจยาภาโว** ความไม่มีแห่งบทที่มีอิตถีปัจจัย **ปุพฺพปเท** ในบทข้างหน้า(ของสมาส) (**โหติ**) ย่อมมี. **อยํ** สูตรนี้ **พหุพฺพีหิวิสโย** เป็นความสามารถในพหุพพีหิสมาส **กมฺมธารยสญฺเญ จาติ วกฺขมานตฺตา** เพราะสูตรว่า "กมฺมธารยสญฺเญ จ" กำลังจะถูกกล่าว **อุปริ** ในข้างบน(ต่อไป).

เพราะบทหลังอันมีวิภัติและวจนะเสมอกัน อันเป็นไปในอิตถีลิงค์ หากศัพท์ที่กล่าวอิตถีลิงค์เคยกล่าวปุงลิงค์ พึงทราบว่ามีรูปเหมือนปุงลิงค์ เพราะฉะนั้น ในบทหน้าของพหุพพีหิสมาสจึงไม่มีอิตถีปัจจัย, สูตรนี้ มีขอบเขตอยู่ในพหุพพีหิสมาสเท่านั้น เพราะสูตรว่า "กมฺมธารยสญฺเญ จ" กำลังจะถูกกล่าว มีขอบเขตในสมาสที่สูงขึ้นไป

๓๕๔. กฺวจาทิมชฺฌุตฺตรานํ ทีฆรสฺสา ปจฺจเยสุ จ. (๕ บท, ทีฆ-รัสสวิธิสูตร)

ปจฺจเยสุ จ (**อปฺปจฺจเยสุ**) เพราะปัจจัยและศัพท์ที่ไม่ใช่ปัจจัยทั้งหลาย **ทีฆรสฺสา** การทำทีฆะและรัสสะทั้งหลาย **อาทิมชฺฌุตฺตรานํ** แห่งสระตัวต้น ตัวกลาง และตัวสุดท้ายทั้งหลาย (**โหนฺติ**) ย่อมมี **กฺวจิ** บ้าง.

เพราะปัจจัยและศัพท์ที่ไม่ใช่ปัจจัย ให้ทำทีฆะและรัสสะ ทั้งสระตัวต้น ตัวกลาง และตัวสุดท้าย บ้าง

ปจฺจเยสุ อปฺปจฺจเยสุ ปเรสุ อปรภูเตสุ จ เพราะปัจจัยและศัพท์ที่ไม่ใช่ปัจจัยทั้งหลายข้างหลังอันไม่เป็นอักษรของบทหลัง **ทีฆรสฺสา** การทำทีฆะและรัสสะทั้งหลาย **อาทิมชฺฌุตฺตรภูตานํ สรานํ** แห่งสระทั้งหลายทั้งอยู่ต้น ท่ามกลาง และสุดท้าย **ตทฺธิตสมาสนาโมปสคฺคาทีสุ ปเทสุ** ในบททั้งหลายมีตัทธิต สมาส นาม และอุปสัค เป็นต้น **โหนฺติ** ย่อมมี **กฺวจิ** บ้าง **ชินวจนานุปโรเธน** โดยไม่ผิดต่อพระพุทธพจน์.

เพราะปัจจัยและศัพท์ที่ไม่ใช่ปัจจัยแม้จะไม่เป็นบทหลัง ก็ทำทีฆะและรัสสะทั้งสระตัวต้น ตัวกลาง และตัวสุดท้าย ในบทตัทธิต สมาส นาม และอุปสัคเป็นต้นบ้าง โดยไม่ให้ผิดต่อพระพุทธพจน์

ตตฺถ ในบรรดาการทำทีฆะและรัสสะทั้งหลายเหล่านั้น

ทีฆตฺตํ ความเป็นทีฆะ (**โหติ**) ย่อมมี **ปากฏานูปฆาตาโท** ในอุทาหรณ์ทั้งหลายมี ปากฏ และ อนูปฆาต เป็นต้น **มธุวาทิสุ** และในอุทาหรณ์ทั้งหลายมี มธุวา เป็นต้น, **รสฺสตฺตํ** ความเป็นรัสสะ (**โหติ**) ย่อมมี **อชฺชเว** ในอุทาหรณ์ว่า อชฺชว **อิตฺถิรูปาโท** ในอุทาหรณ์ทั้งหลายมี อิตฺถิรูป เป็นต้น **กตาทีสุ จ** และเพราะปัจจัยทั้งหลายมี ก และ ตา เป็นต้น.

ทำทีฆะ ในอุทาหรณ์ว่า ปากฏ อนูปฆาต และ มธุวา เป็นต้น, ทำรัสสะในอุทาหรณ์ว่า อชฺชว และ อิตฺถิรูป เป็นต้น และเพราะ ก และ ตา ปัจจัยเป็นต้น

อิติ เพราะเหตุนั้น **พหุพฺพีหิสมาเส** เมื่อความเป็นพหุพพีหิสมาส **สติ** มีอยู่, **รสฺสตฺตํ** ความเป็นรัสสะ **อุตฺตรปทนฺตสฺส** แห่งสระตัวสุดท้ายของบทหลัง **ปุลฺลิงฺเค** ในปุงลิงค์ (**โหติ**) ย่อมมี.

ดังนั้น เมื่อทำเป็นพหุพพีหิสมาสแล้ว ให้รัสสะสระตัวสุดท้ายของบทหลังในปุงลิงค์

ทีฆชงฺโฆ ปุริโส บุรุษผู้มีแข้งยาว คนขายาว. ตถา **ปหูตา ชิวฺหา อสฺสาติ ปหูตชิวฺโห ภควา** พระผู้มีพระภาคผู้ทรงมีชิวหาใหญ่ยาว. **มหตี ปญฺญา อสฺสาติ มหาปญฺโญ** ผู้มีปัญญามาก.

มหาเทโส การอาเทศเป็น มหา (แห่ง มหนฺต) (**โหติ**) ย่อมมี **มหตํ มหา ตุลฺยาธิกรเณ ปเทติ** ด้วยสูตรว่า "มหตํ มหา ตุลฺยาธิกรเณ ปเท".

อิตฺถิยมิติ บทว่า "อิตฺถิยํ" **กึ** มีประโยชน์อะไร. (**ปุมภาวนิเสธนตฺถํ** มีประโยชน์ต่อการห้ามซึ่งความเป็นปุงลิงค์ **ยถา** เช่น) **ขมาธโน** ผู้มีความอดทนเป็นทรัพย์.

ภาสิตปุมาติ บทว่า "ภาสิตปุมา" **กึ** มีประโยชน์อะไร. (**อภาสิตปุมภาวนิเสธนตฺถํ** มีประโยชน์ต่อการห้ามซึ่งความเป็นปุงลิงค์แห่งศัพท์ที่ไม่เคยกล่าวปุงลิงค์ **ยถา** เช่น) **สทฺธาธุโร** ผู้มีศรัทธาเป็นธุระ, **สทฺธาปกติโก** ผู้มีศรัทธาเป็นปกติ, **ปญฺญาปกติโก** ผู้มีปัญญาเป็นปกติ, **ปญฺญา-วิสุทฺธิโก** เป็นผู้มีปัญญาบริสุทธิ์. **เอตฺถ จ** ก็ในอุทาหรณ์ทั้งหลายเหล่านี้ **กปฺปจฺจโย** กปัจจัย (**โหติ**) ย่อมลง **กฺวจิ สมาสนฺตคตานมการนฺโตติ** ด้วย การ ศัพท์ในสูตรว่า "กฺวจิ สมาสนฺตคตานมการนฺโต".

ตุลฺยาธิกรเณ อิจฺเจว แล้วบทว่า "ตุลฺยาธิกรเณ" ล่ะ **กึ** มีประโยชน์อะไร. (**อตุลฺยาธิกรณนิเสธนตฺถํ** มีประโยชน์ต่อการห้ามซึ่งบทที่มีลิงค์ไม่เสมอกัน **ยถา** เช่น) **สมณิภตฺติโก** ผู้มีความภักดีในภิกษุณี ผู้ให้เกียรติภิกษุณี, **กุมาริภตฺติโก กุมาริภตฺติ** ผู้มีความภักดีในเด็กหญิง ผู้ให้เกียรติเด็กผู้หญิง.

อยํ สูตรว่า "อิตฺถิยํ ภาสิตปุมิตฺถี ปุมาว เจ" นี้ **ปุมฺภาวาติเทโส** เป็นสูตรแสดงความเป็นปุงลิงค์ **ปุพฺพปทสฺเสว** แห่งบทหน้าเท่านั้น, **เตน** เพราะฉะนั้น **อิธ** ในอุทาหรณ์ต่อไปนี้ **ปุมฺภาโว** ความเป็นปุงลิงค์ **น ภวติ** ย่อมไม่มี. **พหุทาสิโก ปุริโส** บุรุษผู้มีทาสหญิงมาก, **พหุกุมาริกํ กุลํ** ตระกูลที่มีเด็กผู้หญิงมาก.

คาณฺฑีโว ธนุ อสฺสาติ วิคฺคยฺห ครั้นวิเคราะห์ว่า "คาณฺฑีโว ธนุ อสฺส ผู้มีธนูข้อมาก" แล้ว **สมาสาทิมฺหิ** เมื่อการย่อเป็นสมาส **กเต** อันนักศึกษากระทำแล้ว,

๓๕๕. ธนุมฺหา จ. (๓ บท, ปัจจยสูตร)

อา อาปัจจัย (**โหติ**) ย่อมลง **ธนุมฺหา** หลังจาก ธนุ ศัพท์ (**กฺวจิ**) บ้าง.

ลง อา ปัจจัย หลังจาก ธนุ ศัพท์ บ้าง

อาปจฺจโย อาปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **ธนุสทฺทา** หลังจาก ธนุ ศัพท์ **สมาสนฺตคตา** อันเป็นบทสุดท้ายของสมาส **กฺวจิ** บ้าง. (**อาปจฺจโย**) **จ** และอาปัจจัย (**โหติ**) ย่อมลง **ธมฺมาทิโต** หลังจาก ธมฺม ศัพท์เป็นต้น **จสทฺเทน** ด้วย จ ศัพท์. **วกาโร** การอาเทศเป็น ว อักษร (**โหติ**) ย่อมมี **วโมทุทนฺตานนฺติ** ด้วยสูตรว่า "วโมทุทนฺตานํ".

ลง อา ปัจจัย หลังจาก ธนุ ศัพท์อันเป็นบทสุดท้ายของสมาส บ้าง, และลง อา ปัจจัย หลังจาก ธมฺม ศัพท์เป็นต้น ด้วย จ ศัพท์. มีการอาเทศ อุ เป็น ว ด้วยสูตรว่า "วโมทุทนฺตานํ"

คาณฺฑีวธนฺวา ผู้มีธนูข้อมาก. เอวํ **ปจฺจกฺขธมฺมา** ผู้มีธรรมประจักษ์.

กฺวจีติ บทว่า "กฺวจิ" กึ มีประโยชน์อะไร. (อาปจฺจยนิเสนธตฺถํ มีประโยชน์ต่อการห้ามซึ่ง

อา ปัจจัย ยถา เช่น) สหสฺสถามธนุ ธนูที่ยิงด้วยกำลังของบุรุษ ๑ พันคน, ปจฺจกฺขธมฺโม ผู้มีธรรมประจักษ์, วิทิตธมฺโม ผู้มีธรรมแจ่มแจ้ง.

นานาทุมปติตปุปฺผวาสิตสานุ อิติ อตฺร ในอุทาหรณ์นี้ว่า "(ภูเขา)อันมีไหล่เขาอันถูกปกคลุมด้วยดอกไม้อันตกลงจากต้นไม้ต่างๆ" **ทุมา** ต้นไม้ทั้งหลาย **นานปฺปการา** อันมีประการต่างๆ **นานาทุมา** ชื่อว่า นานาทุม, **ปติตานิ** อันตกลงแล้ว **นานาทุเมหิ** จากต้นไม้ต่างๆทั้งหลาย **นานาทุมปติตานิ** ชื่อว่า นานาทุมปติต, **นานาทุมปติตานิ จ** อันตกลงจากต้นไม้ต่างๆทั้งหลายด้วย **ตานิ** อันตกลงจากต้นไม้ต่างๆทั้งหลายเหล่านั้น **ปุปฺผานิ จ** เป็นดอกไม้ด้วย **อิติ** เพราะเหตุนั้น **นานาทุมปติตปุปฺผานิ** ชื่อว่า นานาทุมปติตปุปฺผ, **วาสิตา** อันปกคลุมแล้ว **เตหิ** ด้วยดอกไม้อันตกลงจากต้นไม้ต่างๆทั้งหลายเหล่านั้น **นานาทุมปติตปุปฺผวาสิตา** ชื่อว่า นานาทุมปติตปุปฺผ-วาสิต, **สานู** ไหล่เขาทั้งหลาย **ยสฺส** ของภูเขาใด **นานาทุมปติตปุปฺผวาสิตา** ถูกปกคลุมด้วยดอกไม้อันตกลงจากต้นไม้ต่างๆ **โสยํ ปพฺพโต** ไหล่เขานั้น **นานาทุมปติตปุปฺผวาสิตสานุ** ชื่อว่า นานาทุมปติตปุปฺผวาสิตสานุ, **ปน** ก็ **อยํ** สมาสนี้ **ตุลฺยาธิกรณพหุพฺพีหิ** เป็นทวิปทตุลยาธิกรณพหุพพีหิสมาส **กมฺมธารยตปฺปุริสคพฺโภ** อันมีกัมมธารยสมาสและตัปปุริสสมาสเป็นท้อง.

ตถา เหมือนกันนั้น **อมฺพุธโร** เมฆ **พฺยาลมฺโพ** อันย้อยลง **พฺยาลมฺพมฺพุธโร** ชื่อว่า พฺยาลมฺพมฺพุธร, **พินฺทูนิ** หยาดน้ำทั้งหลาย **ตสฺส** แห่งเมฆอันย้อยลงนั้น **พฺยาลมฺพมฺพุธรพินฺทุ** ชื่อว่า พฺยาลมฺพมฺพุธรพินฺทุ, **เตหิ** อันหยาดน้ำแห่งเมฆอันย้อยลงทั้งหลาย **จุมฺพิโต** อันจุมพิตแล้ว **พฺยาลมฺพมฺพุธรพินฺทุจุมฺพิโต** ชื่อว่า พฺยาลมฺพมฺพุธรพินฺทุจุมฺพิต, **กูโฏ** ยอด **ยสฺส** ของภูเขาใด **ตาทิโส** (**พฺยาลมฺพมฺพุธรพินฺทุจุมฺพิโต**) อันมีหยาดน้ำแห่งเมฆอันย้อยลงจุมพิตแล้ว **โสยํ** ภูเขานั้น **พฺยาลมฺพมฺพุธรพินฺทุจุมฺพิตกูโฏ** ชื่อว่า พฺยาลมฺพมฺพุธรพินฺทุจุมฺพิตกูฏ **อิจฺจาทิ** ดังนี้เป็นต้น.

พหุพฺพีหิ พหุพพีหิสมาส **สตฺตมิยตฺเถ** ในอรรถสัตตมีวิภัตติ **ยถา** เช่น **สสฺสานิ** ข้าวกล้าทั้งหลาย **ยสฺมึ ชนปเท** ในชนบทใด **สมฺปนฺนานิ** อุดมสมบูรณ์ **โสยํ ชนปโท** ชนบทนั้น **สมฺปนฺนสสฺโส** ชื่อว่า สมฺปนฺนสสฺส, **สุลโภ ปิณฺโฑ อิมสฺมินฺติ สุลภปิณฺโฑ เทโส** ประเทศที่มีก้อนข้าวหาได้ง่าย, **อากิณฺณา มนุสฺสา ยสฺสํ ราชธานิยํ สา อากิณฺณมนุสฺสา ราชธานี** เมืองหลวงที่มีมนุษย์พลุกพล่าน, **พหโว ตาปสา เอตสฺมินฺติ พหุตาปโส อสฺสโม** อาศรมที่มีดาบสอยู่มาก, **อุปจิตํ มํสโลหิตํ อสฺมินฺติ อุปจิตมํสโลหิตํ สรีรํ** ร่างกายอันมีเนื้อและเลือดสั่งสมแล้ว, **พหโว สามิโน อสฺมินฺติ พหุสฺสามิกํ นครํ** นครที่มีเจ้าผู้ครองมาก.

สมาสาทิมฺหิ เมื่อการย่อเป็นสมาสเป็นต้น **พหู นทิโย อสฺมินฺติ อตฺเถ** ในอรรถว่า "ชนบทที่มีแม่น้ำมาก" **กเต** อันนักศึกษากระทำแล้ว, **สมาสนฺตคฺคหณํ** สมาสนฺตศัพท์ **กปฺปจฺจโย จ** และ กปัจจัย **วตฺตเต** ย่อมตามไป.

๓๕๖. นทิมฺหา จ. (๒ บท, ปัจจยวิธิสูตร)

กปฺปจฺจโย กปัจจัย (**โหติ**) ย่อมลง **นทิมฺหา** หลังจาก นที ศัพท์ **สมาสนฺตคตา**

อันเป็นที่สุดของสมาส.

ลง ก ปัจจัย ข้างหลัง นที ศัพท์ อันอยู่สุดท้ายของสมาส

กปฺปจฺจโย กปัจจัย **โหติ** ย่อมลง **นทิมฺหา** หลังจาก นทิ ศัพท์ **สมาสนฺตคตา** อันเป็นที่สุดของสมาส. (**กปฺปจฺจโย** กปัจจัย **โหติ** ย่อมลง) **ตฺอนฺตา จ** หลังจากศัพท์ที่มี ตุ ปัจจัยอยู่สุดท้ายด้วย **จสทฺเทน** ด้วย จ ศัพท์. (**อิทํ**) **วจนํ** สูตรนี้ **นิจฺจตฺถํ** มีอรรถแน่นอน. **เอตฺถ จ** สำหรับในสูตรนี้ **นทีติ** บทว่า "นที" **ปรสมญฺญา** เป็นชื่อในคัมภีร์อื่น **อีการูการานํ** แห่งอีอักษรและอูอักษรทั้งหลาย **อิตฺถิวาจกานํ** อันกล่าวอิตถีลิงค์. **ตโต** ต่อจากนั้น **กปฺปจฺจเย** เพราะ ก ปัจจัย **รสฺสตฺตํ** ความเป็นรัสสะ **นทิสญฺญสฺส** แห่ง อี และ อู อักษรอันมีชื่อว่านที (**โหติ**) ย่อมมี **กฺวจาทิมชฺฌุตฺตรานนฺติอาทินา** ด้วยสูตรที่ขึ้นต้นว่า "กฺวจาทิมชฺฌุตฺตรานํ".

ลง ก ปัจจัย ข้างหลัง นที ศัพท์ อันอยู่สุดท้ายของสมาส, และลง ก ปัจจัย หลังจากศัพท์ที่มี ตุ ปัจจัยอยู่สุดท้าย ด้วย จ ศัพท์, สูตรนี้กำหนดให้ลง ก ปัจจัยแน่นอน, บทว่า "นที" ในสูตรนี้ เป็นชื่อของอีอักษรและอูอักษรอันกล่าวอิตถีลิงค์ในคัมภีร์อื่น, จากนั้น เพราะ ก ปัจจั รัสสะ อี และ อู อักษรอันมีชื่อว่านที ด้วยสูตรที่ขึ้นต้นว่า "กฺวจาทิมชฺฌุตฺตรานํ"

พหุนทิโก ชนปโท ชนบทที่มีแม่น้ำมาก. **เอวํ** เหมือนกันนั้น **พหุชมฺพุกํ วนํ** ป่าอันมีต้นหว้ามาก. **พหุนาริโกติ** อุทาหรณ์ว่า "ผู้มีหญิงมาก" **สิทฺธํ** สำเร็จได้ **ฉฏฺฐีพหุพฺพีหินา** ด้วยฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส. **พหโว กตฺตาโร อสฺมึ อสฺสาติ วา พหุกตฺตุโก เทโส** ประเทศที่มีผู้สร้างมาก. เอวํ **พหุภตฺตุโก** ประเทศที่มีเจ้านายมาก.

ภินฺนาธิกรโณ ทวิปทภินนาธิกรณพหุพพีหิสมาส **ยถา** เช่น **เอกรตฺตึ วาโส อสฺสาติ เอกรตฺติวาโส** ผู้อยู่เพียงคืนเดียว, **สมาเนน ชเนน สทฺธึ วาโส อสฺสาติ สมานวาโส ปุริโส** บุรุษผู้อยู่กับคนเสมอกัน, **อุภโต พฺยญฺชนมสฺส อตฺถีติ อุภโตพฺยญฺชนโก** ผู้มีอวัยวเพศ ๒ อย่าง, **ฉตฺตํ ปาณิมฺหิ อสฺสาติ ฉตฺตปาณิ ปุริโส** บุรุษผู้มีร่มในมือ. เอวํ **ทณฺฑปาณิ** ผู้มีท่อนไม้ในมือ, **สตฺถปาณิ** ผู้มีศัสตราในมือ, **วชิรปาณิ** ผู้มีวชิราวุธในมือ, **ขคฺคหตฺโถ** ผู้มีขรรค์ในมือ, **สตฺถหตฺโถ** ผู้มีศัสตราในมือ, **ทาเน อชฺฌาสโย อสฺสาติ ทานชฺฌาสโย** ผู้มีอัธยาศัยในการให้ทาน, **ทานาธิมุตฺติโก** ผู้มีความน้อมไปในการให้ทาน, **พุทฺธภตฺติโก** ผู้มีความภักดีในพระพุทธเจ้า, **สทฺธมฺมคารโว** ผู้มีความเคารพในพระสัทธรรม **อิจฺจาทิ** ดังนี้เป็นต้น.

ติปโท ติปทพหุพพีหิสมาส **ยถา** เช่น **ปรกฺกเมนาธิคตา สมฺปทา เยหิ เต ภวนฺติ ปรกฺกมาธิคตสมฺปทา มหาปุริสา** มหาบุรุษผู้มีความสมบูรณ์อันได้ด้วยความพากเพียรทั้งหลาย. เอวํ **ธมฺมาธิคตโภคา** ผู้มีทรัพย์อันได้โดยชอบธรรม, **โอณีโต ปตฺตโต ปาณิ เยน โสยํ โอณีตปตฺตปาณิ** ผู้มีมืออันถอนออกจากบาตร, **สีหสฺส ปุพฺพทฺธํ วิย กาโย อสฺสาติ สีหปุพฺพทฺธกาโย** ผู้มีร่างกายส่วนหน้าดุจกายราชสีห์, **มตฺตา พหโว มาตงฺคา อสฺมินฺติ มตฺตพหุมาตงฺคํ วนํ** ป่าที่มีช้างตกมันมาก **อิจฺจาทิ** ดังนี้เป็นต้น.

นนิปาตปุพฺพปโท นินิปาตปุพพปทพหุพพีหิสมาส **ยถา** เช่น **นตฺถิ เอตสฺส สโมติ อสโม ภควา** พระผู้มีพระภาคผู้ไม่ใครเสมอเหมือน. **อิธ** ในอุทาหรณ์นี้ **อตฺตํ** การอาเทศเป็น อ **นสฺส** แห่ง น (**โหติ**) ย่อมมี **อตฺตํ นสฺสาติ โยควิภาเคน** ด้วยการแบ่งสูตรว่า “อตฺตํ นสฺส” **อตฺตํ นสฺส ตปฺปุริเสติ สุตฺเต** ในสูตรว่า “อตฺตํ นสฺส ตปฺปุริเส”. เอวํ **อปฺปฏิปุคฺคโล** ผู้ไม่มีบุคคลเหมือน, **อปุตฺตโก** ผู้ไม่มีบุตร, **อเหตุโก** ธรรมอันไม่มีเหตุ. **กปฺปจฺจโย** การลง ก ปัจจัย (**โหติ**) ย่อมมี **กฺวจิ สมาสนฺตอิจฺจาทินา** ด้วยสูตรที่ขึ้นต้นว่า “กฺวจิ สมาสนฺต”. **นตฺถิ สํวาโส เอเตสนฺติ อสํวาสา** ผู้ไม่อยู่รวมกัน, **น วิชฺชเต วุฏฺฐิ เอตฺถาติ อวุฏฺฐิโก ชนปโท** ชนบทที่ไม่มีฝนตก, **อภิกฺขุโก วิหาโร** วิหารที่ไม่มีภิกษุอยู่, **นตฺถิ เอตสฺส อุตฺตโรติ อนุตฺตโร** ผู้ไม่มีใครประเสริฐกว่า. **อนฺ** การอาเทศเป็น อนฺ (**โหติ**) ย่อมมี **สเร อนฺติ** ด้วยสูตรว่า “สเร อนฺ”. **ตปฺปุริสคฺคหณมุปลกฺขณํ** มีที่สังเกตเหมือนตัปปุริสสมาส. **อถ วา** อีกอย่างหนึ่ง **อนฺ** การอาเทศเป็น อนฺ **นสฺส** แห่ง น (**โหติ**) ย่อมมี **เตสุ วุทฺธีติอาทินา** ด้วยสูตรที่ขึ้นต้นว่า “เตสุ วุทฺธิ”. เอวํ **นตฺถิ อนฺโต อสฺสาติ อนนฺตํ** ไม่มีที่สิ้นสุด, **น วิชฺชนฺติ อาสวา เอเตสนฺติ อนาสวา** ผู้ไม่มีอาสวะ **อิจฺจาทิ** ดังนี้เป็นต้น.

สหปุพฺพปโท สหปุพพปทพหุพพีหิสมาส **ปรมายตฺเถ** ในอรรถปฐมาวิภัตติ **ยถา** เช่น **สห เหตุนา โย วตฺตเตติ สเหตุโก, สเหตุ วา** อันเป็นไปพร้อมด้วยเหตุ. **สาเทโส** การอาเทศเป็น ส **สหสทฺทสฺส** แห่ง สห ศัพท์ (**โหติ**) ย่อมมี **เตสุ วุทฺธีติอาทินา** ด้วยสูตรที่ขึ้นต้นว่า “เตสุ วุทฺธิ”, **กปจฺจโย จ** และการลง ก ปัจจัย (**โหติ**) ย่อมมี **กฺวจิ สมาสนฺตอิจฺจาทินา** ด้วยสูตรที่ขึ้นต้นว่า “กฺวจิ สมาสนฺต”. **สห ปีติยา อิเม วตฺตนฺตีติ สปฺปีติกา** อันเป็นไปพร้อมด้วยปีติ. เอวํ **สห ปจฺจเยหิ วตฺตนฺตีติ สปจฺจยา** อันเป็นไปพร้อมด้วยปัจจัย, **สกิเลโส** อันเป็นไปพร้อมด้วยกิเลส, **สอุปาทาโน** อันเป็นไปพร้อมด้วยอุปาทาน, **สปริวาโร** ผู้เป็นไปพร้อมด้วยบริวาร, **สห มูเลน อุทฺธโต สมูลุทฺธโต รุกฺโข** ต้นไม้อันถูกถอนขึ้นพร้อมทั้งราก.

อุปมานปุพฺพปโท อุปมานปุพพปทพหุพพีหิสมาส **ปรมายตฺเถ** ในอรรถปฐมาวิภัตติ **ตาว** ก่อน **อิวสทฺทปฺปโยโค** การประกอบด้วย อิว ศัพท์ (**โหติ**) ย่อมมี **อุปมาโนปเมยฺยภาวปฺปสิทฺธตฺถํ** เพื่อประโยชน์ต่อการสำเร็จแห่งความเป็นอุปมาและอุปไมย. **กายพฺยามานํ สมปฺปมาณตาย นิโคฺรโธ อิว ปริมณฺฑโล โย ราชกุมาโร โสยํ นิโคฺรธปริมณฺฑโล ราชกุมาโร** พระราชกุมารผู้มีพระวรกายและวาเท่ากันเหมือนต้นไทร. **อปฺปโยโค** การไม่ประกอบไว้ **อิวสทฺทสฺส** แห่ง อิว ศัพท์ (**โหติ**) ย่อมมี **วุตฺตตฺถานมปฺปโยโคติ** ด้วยปริภาสาว่า “วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค”. **สงฺโข วิย ปณฺฑโร อยนฺติ สงฺขปณฺฑโร** ขาวดุจสังข์, **กาโก วิย สูโร อยนฺติ กากสูโร** กล้าดังกา, **จกฺขุ อิว ภูโต อยํ ปรมตฺถทสฺสนโตติ จกฺขุภูโต ภควา** พระผู้มีพระภาคผู้เป็นดังจักษุ (เพราะเห็นปรมัตถ์). เอวํ **อตฺถภูโต** ผู้เป็นดังอรรถ, **ธมฺมภูโต** ผู้เป็นดังธรรม, **พฺรหฺมภูโต** ผู้เป็นดังพรหม, **อนฺโธ วิย ภูโต อยนฺติ อนฺธภูโต พาโล** คนพาลผู้เป็นดังคนบอด, **มุญฺชปพฺพชมิว ภูตา อยนฺติ มุญฺชปพฺพชภูตา กุทิฏฺฐิ** ทิฐิชั่วเป็นดังหญ้าปล้องและหญ้ามุงกระต่าย, **ตนฺตากุลกมิว ชาตา อยนฺติ ตนฺตากุลกชาตา**อันเกิดขึ้นดังเส้นด้ายพันกัน.

ฉฏฺฐิยตฺเถ ในอรรถฉัฏฐีวิภัตติ **วณฺโณ** ผิวพรรณ **ยสฺส** ของพระผู้มีพระภาคใด **สุวณฺณวณฺโณ วิย** เพียงดังผิวพรรณแห่งทอง **โสยํ ภควา** พระผู้มีพระภาคนั้น **สุวณฺณวณฺโณ** ชื่อว่าสุวัณณวัณณะ. **อุตฺตรปทโลโป** การลบไปแห่งบทหลัง (**โหติ**) ย่อมมี. **นาคสฺส วิย อสฺส คตีติ นาคคติ** ผู้ไปเหมือนการไปของช้างตัวประเสริฐ. เอวํ **สีหคติ** ผู้ไปเหมือนการไปของราชสีห์, **นาควิกฺกโม** ผู้ก้าวย่างเหมือนการก้าวย่างของช้างตัวประเสริฐ, **สีหวิกฺกโม** ผู้ก้าวย่างเหมือนการก้าวย่างของราชสีห์, **สีหหนุ** ผู้มีคางดุจคางราชสีห์. **เอณิสฺส วิย อสฺส ชงฺฆาติ เอณิชงฺโฆ** ผู้มีแข้งดุจแข้งเนื้อทราย, **สีหสฺส ปุพฺพทฺธํ วิย อสฺส กาโยติ สีหปุพฺพทฺธกาโย** ผู้มีกายดุจกายส่วนหน้าของราชสีห์, **พฺรหฺมุโน วิย อฏฺฐงฺคสมนฺนาคโต สโร อสฺสาติ พฺรหฺมสฺสโร** ผู้มีเสียงประกอบด้วยองค์ ๘ ดุจเสียงพรหม.

สงฺขฺโยภยปโท สังขโยภยปทพหุพพีหิสมาส (**โหติ**) ย่อมมี **วาสทฺทตฺเถ** ในอรรถของ วา ศัพท์ **ยถา** เช่น **เทฺว วา ตโย วา ปตฺตา ทฺวตฺติปตฺตา** ๒ หรือ ๓ บาตร. **อาตฺตํ** การอาเทศเป็น อา **ทฺวิสทฺทนฺตสฺส** แห่งสระสุดท้ายของ ทฺวิ ศัพท์ (**โหติ**) ย่อมมี **ทฺเวกฏฺฐานมากาโร วาติ** ด้วยสูตรว่า “ทฺเวกฏฺฐานมากาโร วา”, **รสฺสตฺตํ** ความเป็นรัสสะ (**โหติ**) ย่อมมี (ด้วยสูตรว่า รสฺสํ). **ทฺวีหํ วา ตีหํ วา ทฺวีหตีหํ** ๒ หรือ ๓ วัน, **ฉ วา ปญฺจ วา วาจา ฉปฺปญฺจวาจา** คำพูด ๕ หรือ ๖ คำ. เอวํ **สตฺตฏฺฐมาสา** ๗ หรือ ๘ เดือน, **เอกโยชนทฺวิโยชนานิ** ๑ โยชน์ หรือ ๒ โยชน์.

ทิสนฺตราฬตฺโถ ทิสันตราฬัตถพหุพพีหิสมาส **ยถา** เช่น **ยทนฺตราฬํ** ทิศเฉียงใดอันเป็นระหว่าง **ปุพฺพสฺสา จ ทิสาย** แห่งทิศตะวันออกด้วย **ทกฺขิณสฺสา จ ทิสาย** แห่งทิศใต้ด้วย **สายํ วิทิสา** ทิศเฉียงนั้น **ปุพฺพทกฺขิณา** ชื่อว่าปุพพทักขิณา ทิศตะวันออกเฉียงใต้.

เอตฺถ ในรูปว่า ปุพฺพทกฺขิณา นี้ **ปุมฺภาวาติเทโส** การแสดงเป็นปุงลิงค์ **น** (**โหติ**) ย่อมไม่มี **ตุลฺยาธิกรณปทปรตฺตาภาวา** เพราะไม่มีความเป็นตุลยาธิกรณะของบทหลัง. **รสฺสตฺตํ** ความเป็นรัสสะ **ปุพฺพปทสฺส** แห่งบทหน้า **ทิสนฺตราฬตฺเถ** ในอรรถระหว่างทิศ (**โหติ**) ย่อมมี **กฺวจาทิมชฺฌุตฺตรานนฺติอาทินา** ด้วยสูตรที่ขึ้นต้นว่า “กฺวจาทิมชฺฌุตฺตรานํ”.

ในรูปว่า ปุพฺพทกฺขิณา นี้ ไม่แสดงเป็นปุงลิงค์ เพราะไม่มีความเป็นตุลยาธิกรณะของบทหลัง. ให้รัสสะบทหน้า ในอรรถระหว่างทิศ ด้วยสูตรที่ขึ้นต้นว่า “กฺวจาทิมชฺฌุตฺตรานํ”

เอวํ **ปุพฺพุตฺตรา** ทิศตะวันออกเฉียงเหนือ, **อปรทกฺขิณา** ทิศตะวันตกเฉียงใต้, **ปจฺฉิมุตฺตรา** ทิศตะวันตกเฉียงเหนือ.

ปน ส่วน **ยทา** ในกาลใด **กมฺมธารยสมาโส โหติ** เป็นกัมมธารยสมาส **ทกฺขิณา จ สา ปุพฺพา จาติ วิคฺคโห** ว่า “ทิศตะวันออกเฉียงใต้”, **ตทา** ในกาลนั้น **ปุมฺภาวาติเทโส** การแสดงความเป็นปุงลิงค์ (**โหติ**) ย่อมมี **อุตฺตรปทตฺถปฺปธานตฺตา** เพราะมีเนื้อความของบทหลังเป็นประธาน. **สพฺพนามิกวิธานมฺปิ** แม้วิธีในสัพพนามทั้งปวง **นิจฺจํ ภวติเยว** ย่อมมีแน่นอนทีเดียว. **ยถา** อุทาหรณ์ **อิติ** ว่า **ทกฺขิณปุพฺพสฺสา** แห่งทิศตะวันออกเฉียงใต้, **ทกฺขิณปุพฺพสฺสํ** ในทิศตะวันออกเฉียงใต้.

พฺยติหารลกฺขโณ พยติหารลักขณพหุพพีหิสมาส **ยถา** เช่น **เกเสสุ จ เกเสสุ จ คเหตฺวา อิทํ ยุทฺธํ ปวตฺตตีติ เกสาเกสิ** การต่อสู้นี้ จับที่ผมและที่ผมทั้งหลายหลายแล้วต่อสู้กันไป ชื่อว่าเกสาเกสิ การต่อสู้โดยดึงผมกันและกัน, **ทณฺเฑหิ จ ทณฺเฑหิ จ ปหริตฺวา อิทํ ยุทฺธํ ปวตฺตตีติ ทณฺฑาทณฺฑิ** กาต่อสู้โดยใช้ท่อนไม้ตีกัน. **ทีโฆ** ความเป็นทีฆะ **มชฺเฌ** ในท่ามกลาง (**โหติ**) ย่อมมี **กฺวจาทิมชฺฌุตฺตรานนฺติอาทินา** ด้วยสูตรที่ขึ้นต้นว่า "กฺวจาทิมชฺฌุตฺตรานํ", **อิกาโร** การอาเทศเป็น อิ อักษร **อนฺตสฺส** แห่งสระอันเป็นที่สุด (**โหติ**) ย่อมมี **เตสุ วุทฺธีติอาทินา** ด้วยสูตรที่ขึ้นต้นว่า "เตสุ วุทฺธิ".

ปฐมาวิภตฺยตฺถพหุพฺพีหิ พหุพพีหิสมาสในอรรถปฐมาวิภัตติ **อิติ** มีเท่านี้.

พหุพฺพีหิสมาโส พหุพพีหิสมาส **นิฏฺฐิโต** จบแล้ว.

๖. **ทฺวนฺทสมาส**

ว่าด้วยทวันทสมาสที่ย่อบทที่มีเนื้อควาเสมอกันตั้งแต่ ๒ บทขึ้นไป

อถ ต่อไป **ทฺวนฺทสมาโส** ทวันทสมาส **วุจฺจเต** อันข้าพเจ้าจะกล่าว.

ต่อไป จะกล่าวทวันทสมาส

โส จ ก็ทวันทสมาสนั้น **ทุวิโธ** มี ๒ อย่าง **อิตรีตรโยคสมาหารตฺถเภเทน** โดยแบ่งอรรถเป็นอิตรีตรโยคะและสมาหาระ.

ก็ทวันทสมาสนั้นมี ๒ อย่าง คือ (๑) อิตรีตรโยคทวันทสมาส (อวยวปธาน - ย่อเข้าเป็นสมาสแต่แยกกันเป็นประธาน) และ (๒) สมาหารทวันทสมาส (สงฺคติปธาน - ย่อเข้าเป็นสมาสและรวมกันเป็นประธาน)

ตตฺถ ในบรรดาทวันทสมาสทั้ง ๒ อย่างนั้น (**อุทาหรณํ**) อุทาหรณ์ **อิตรีตรโยเค** ในอิตรีตรโยคทวันทสมาส (**มยา**) อันข้าพเจ้า (**วุจฺจเต**) จะกล่าว **ตาว** ก่อน, **ปเมกวจนํ** ปฐมาวิภัตติฝ่ายเอกพจน์ (**โหติ**) ย่อมลง **อุภยตฺถาปิ** แม้ในบททั้ง ๒ **สาริปุตฺตโมคฺคลฺลานอิติธ** ในรูปนี้ว่า "สาริปุตฺตโมคฺคลฺลาน พระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะ", **จสทฺทปฺปโยโค จ** และการประกอบไว้ซึ่ง จ ศัพท์ (**โหติ**) ย่อมมี **สมุจฺจยโชตนตฺถํ** เพื่อส่องซึ่งเนื้อความรวบรวม. **สาริปุตฺโต จ โมคฺคลฺลาโน จาติ วิคฺคเห** ในรูปวิเคราะห์ว่า "สาริปุตฺโต จ โมคฺคลฺลาโน จ พระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะ"

บรรดาทวันทสมาสทั้ง ๒ อย่างนั้น จะกล่าวอุทาหรณ์ในอิตรีตรโยคทวันทสมาสก่อน, ลงปฐมาวิภัตติฝ่ายเอกพจน์ ในบททั้ง ๒ คือ สาริปุตฺต โมคฺคลฺลาน, และประกอบ จ ศัพท์ เพื่อส่องเนื้อความรวบรวม, ในรูปวิเคราะห์ว่า "สาริปุตฺโต จ โมคฺคลฺลาโน จ พระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะ"

๓๕๗. นามานํ สมุจฺจโย ทฺวนฺโท. (๓ บท, สัญญาสูตร)

สมุจฺจโย การรวมกันเข้า **ยุตฺตตฺถานํ นามานํ** ของนามทั้งหลายที่มีเนื้อความเข้

ากันได้ **ทฺวนฺโท** (**โหติ**) มีชื่อว่าทวันทสมาส.

การรวมกันของนามที่มีเนื้อความเข้ากันได้ ชื่อว่าทวันทสมาส

โย สมุจฺจโย การรวมกันใด **นานานามานํ เอว** ของนามต่างๆทั้งหลายนั่นเทียว **ยุตฺตตฺถานํ** อันมีเนื้อความเข้ากันได้ **เอกวิภตฺติกานํ** อันมีวิภัตติอย่างเดียวกัน (**โหติ**) มีอยู่, **โส** การรวมกันนั้น **สมาโส ภวติ** เป็นสมาส **วิภาสา** บ้าง **ทฺวนฺทสญฺโญ จ** และมีชื่อว่าทวันทะ.

การรวมกันของนามที่มีเนื้อความเข้ากันได้ ชื่อว่าทวันทสมาส การรวมกันของนามต่างๆที่มีเนื้อความเข้ากันได้และมีวิภัตติอย่างเดียวกันนั่นเทียว จะถูกย่อเป็นสมาสบ้าง และมีชื่อว่าทวันทะ

จ สำหรับ **เอตฺถ** ในสูตรนี้ **สมฺปิณฺฑนํ** การรวบรวมเข้า **สมุจฺจโย นาม** ชื่อว่าสมุจจยะ. **ปน** ก็ **โส** สมุจจยะนั้น **อตฺถวเสน** โดยเนื้อความ **จตุพฺพิโธ** (**โหติ**) มี ๔ อย่าง **เกวลสมุจฺจโย อนฺวาจโย อิตรีตรโยโค สมาหาโร จาติ** คือ เกวลสมุจจยะ อันวาจยะ อิตรีตรโยคะ และสมาหาระ.

สำหรับในสูตรนี้ การรวบรวมเข้า ชื่อว่าสมุจจยะ, สมุจจยะนั้น โดยเนื้อความมี ๔ อย่าง คือ (๑) เกวลสมุจจยะ รวมเอาบทเท่านั้นไม่ย่อเป็นสมาส (๒) อันวาจยะ รวมเอาวากยะข้างหลังไม่ย่อเป็นสมาส (๓) อิตรีตรโยคะ ย่อเข้าเป็นสมาสแต่แยกกันเป็นประธาน (๔) สมาหาระ ย่อเข้าเป็นสมาสและรวมกันเป็นประธาน

ตตฺถ ในบรรดาสมุจจยะทั้ง ๔ อย่างนั้น **สมาโส** การย่อเข้าเป็นสมาส **เกวลสมุจฺจเย** ในเกวลสมุจจยะ **อนฺวาจเย จ** และในอันวาจยะ **น ภวติ** ย่อมไม่มี **กฺริยาสาเปกฺขตา** เพราะต่างมองหาซึ่งกิริยา **อญฺญมญฺญํ อยุตฺตตฺถภาวโต** และเพราะมีเนื้อความไม่ประกอบกันและกัน **นามานํ** ของนามทั้งหลาย.

บรรดาสมุจจยะทั้ง ๔ อย่างนั้น ในเกวลสมุจจยะและอันวาจยะ จะไม่ย่อเข้าเป็นสมาส เพราะนามทั้งหลายต่างมองหากิริยาและมีเนื้อความไม่ประกอบกัน

ยถา เช่น **จีวรํ ปิณฺฑปาตญฺจ ปจฺจยํ สยนาสนํ อทาสิ** ได้ถวายแล้ว ซึ่งจีวร บิณฑบาต เภสัชปัจจัย และที่อยู่อาศัย, **ทานํ เทหิ, สีลญฺจ รกฺขาหิ** (**ตฺวํ**) ท่านจงให้ซึ่งทานและรักษาซึ่งศีล.

สมาโส การย่อเข้าเป็นสมาส **อิตรีตรโยเค** ในอิตรีตรโยคะ **สมาหาเร จ** และในสมาหาระ **ภวติ** ย่อมมี **ตตฺถ นามานํ อญฺญมญฺญํ ยุตฺตตฺถภาวโต** เพราะในสมาสทั้ง ๒ นั้น มีเนื้อความประกอบกันและกันของนามทั้งหลาย.

ในอิตรีตรโยคะและสมาหาระ มีการย่อเข้าเป็นสมาส เพราะในสมาสทั้ง ๒ นั้น นามทั้งหลายมีเนื้อความประกอบกัน

เทฺว เทฺว ปทานิ ทฺวนฺทา บททั้งหลาย ๒ บท ๆ ชื่อว่าทวันทะ, **ทฺวนฺทฏฺฐา วา ทฺวนฺทา** หรือศัพท์ทั้งหลายที่เรียงอยู่เป็นคู่ๆ ชื่อว่าทวันทะ. **อยํ สมาโสปิ** แม้สมาสนี้ **วุจฺจติ** ย่อมถูกเรียก

ทฺวนฺโทติ ว่า "ทวันทะ" **อนฺวตฺถสญฺญาย** โดยชื่อที่คล้อยตามอรรถ **ทฺวนฺทสทิสตฺตา** เพราะเป็นเหมือนกับ ทฺวนฺท ศัพท์. **หิ** จริงอยู่ **ทฺวนฺโท** ทวันทสมาส **อุภยปทตฺถปฺปธาโน** มีเนื้อความของบททั้ง ๒ เป็นประธาน.

๒ บท ๆ ชื่อว่าทวันทะ, หรือศัพท์ที่เรียงอยู่เป็นคู่ๆ ชื่อว่าทวันทะ, แม้สมาสนี้ ก็ถูกเรียกชื่อที่คล้อยตามอรรถว่า "ทวันทะ" เพราะเป็นเหมือนกับ ทฺวนฺท ศัพท์, อันที่จริง ทวันทสมาสมีเนื้อความของบททั้ง ๒ เป็นประธาน

นนุ จ จะขอถาม **อิติ** ว่า **อุภยปทตฺถปฺปธานตฺเต** เมื่อเนื้อความของบททั้ง ๒ เป็นประธาน **สติ** มีอยู่ **เอกตฺถีภาโว** ความมีเนื้อความเป็นอันเดียวกัน ทฺวนฺเท ในทวันทสมาส **สิยา** จะมี **กถํ** อย่างไร.

จึงเกิดคำถามขึ้นว่า "เมื่อทวันทสมาสมีเนื้อความของบททั้ง ๒ เป็นประธาน ความมีเนื้อความเป็นอันเดียวกัน จะมีได้อย่างไร"

วุจฺจเต ข้าพเจ้าจะกล่าวแก้. **วิโรโธ** ความผิด **น** (**โหติ**) ย่อมไม่มี **อตฺถทฺวยทีปกตฺตา** เพราะเป็นการแสดงเนื้อความ ๒ อย่าง **เอกกฺขเณเยว** ในขณะเดียวกันนั่นเทียว **ทฺวินฺนํ ปทานํ** แห่งบททั้งหลายทั้ง ๒ **สทฺทปฺปวตฺติสมฺภเวน** ตามสมควรแก่ความเป็นไปของศัพท์ **สทิสาทิอตฺเถปิ** แม้ในอรรถว่าเหมือนกันเป็นต้น. **จ** อนึ่ง **ตํ** การแสดงเนื้อความ ๒ อย่างนั้น **ทฺวนฺทวิสยเมว** เป็นหน้าที่ของทวันทสมาสนั่นแล **อตฺถทฺวยทีปกตฺตา** เพราะเป็นการแสดงซึ่งเนื้อความ ๒ อย่าง **เตสํ** แห่งทวันทสมาสทั้งหลายเหล่านั้น. **หิ** ดังอุปมาว่า **ภูสทฺโท** ภูธาตุ **อนฺวภิอาทิอุปสคฺคสหิโตว** อันประกอบด้วยอุปสัคมี อนุ และ อภิ เป็นต้น **ทีเปติ** ย่อมแสดง **อนุภวอภิภวาทิเก อตฺเถ** ซึ่งอรรถทั้งหลายมี เสวย และ ครอบงำ เป็นต้น, **เกวโล** (**ภูสทฺโท**) ภูธาตุล้วนๆ **น** (**ทีเปติ**) ย่อมแสดงไม่ได้ **ยถา** ฉันใด. **อตฺถทฺวยทีปนํ** การแสดงซึ่งเนื้อความ ๒ อย่าง **ควาทีนํ** แห่งศัพท์ทั้งหลายมี โค เป็นต้น **อสฺสาทิสทฺทนฺตรสหิตานเมว** อันประกอบด้วยศัพท์อื่นมี อสฺส เป็นต้น **ควสฺสกนฺติอาทีสุ** ในอุทาหรณ์ทั้งหลายมี ควสฺสกํ (โคและม้า) เป็นต้น (**โหติ**) ย่อมมี, **อตฺถทฺวยทีปนํ** การแสดงซึ่งเนื้อความ ๒ อย่าง **ควาทีนํ** แห่งศัพท์ทั้งหลายมี โค เป็นต้น **เกวลานํ** ล้วนๆ **น** (**โหติ**) ย่อมไม่มี **เอวํ** ฉันนั้น. **อิติ** เพราะเหตุนั้น **ตํ จ** ก็การแสดงซึ่งเนื้อความ ๒ อย่างนั้น **ทฏฺฐพฺพํ** อันนักศึกษาพึงทราบ **อิติ** ว่า "**ทฺวนฺทวิสยเมว** เป็นวิสัยของทวันทสมาสเท่านั้น, **น** (**โหติ**) ย่อมไม่มี **สพฺพตฺถ** ในสมาสทั้งปวง". **อถ วา** อีกอย่างหนึ่ง **เอกตฺถิตา** ความมีเนื้อความอย่างเดียวกัน **ทฺวนฺเทปิ** แม้ในทวันทสมาส **อตฺถิ** มีอยู่ **ยถาวุตฺตสมุจฺจยทีปกตฺตา** เพราะแสดงซึ่งอรรถสมุจจยะตามที่กล่าวแล้ว **ทฺวินฺนมฺปิ** แม้แห่งบททั้งหลายทั้ง ๒ **อิติ** เพราะเหตุนั้น **โกจิ วิโรโธ** ความผิดสักเล็กน้อย **น** (**โหติ**) ย่อมไม่มี. **ตโต** ต่อจากนั้น **สมาสสญฺญาวิภตฺติ-โลปาทิ** วิธีมีการตั้งชื่อว่าสมาส และการลบวิภัตติ เป็นต้น **วุตฺตนยเมว** (**โหติ**) มีวิธีดังกล่าวไว้แล้วนั่นแล. **อปฺปโยโค** การไม่ประกอบอยู่ **จสทฺทสฺส** แห่ง จ ศัพท์ (**โหติ**) ย่อมมี **วุตฺตตฺถานมปฺปโยโคติ** ด้วยปริภาสาว่า "วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค" **สมาเสเนว จตฺถสฺส วุตฺตตฺตา** เพราะอรรถของ จ ศัพท์ อันสมาสนั่นแลกล่าวเอาแล้ว.

แก้ว่า ไม่ผิด เพราะบททั้ง ๒ แสดงเนื้อความ ๒ อย่าง ในขณะเดียวกัน ตามสมควรแก่ความเป็นไปของศัพท์ แม้ในอรรถว่า เหมือนกัน เป็นต้น, อนึ่ง การแสดงเนื้อความ ๒ อย่างนั้น เป็นหน้าที่ของทวันทสมาส เพราะทวันทสมาสเหล่านั้นแสดงเนื้อความ ๒ อย่าง, ดังอุปมาว่า ภูธาตุ ที่ประกอบด้วย อนุ และ อภิ อุปสัคเป็นต้น ย่อมแสดงอรรถว่า เสวย และ ครอบงำ เป็นต้น ภูธาตุล้วนๆ จะแสดงไม่ได้ ฉันใด, โค ศัพท์ที่ประกอบด้วยศัพท์อื่นมี อสฺส เป็นต้น เช่นในอุทาหรณ์ว่า ควสฺสกํ (โคและม้า) เป็นต้น จะแสดงเนื้อความ ๒ อย่าง, โค ศัพท์เป็นต้นล้วนๆ จะไม่แสดงเนื้อความ ๒ อย่าง ฉันนั้น, เพราะฉะนั้น นักศึกษาพึงทราบว่า "การแสดงเนื้อความ ๒ อย่างนั้น เป็นวิสัยของทวันทสมาสเท่านั้น ไม่มีในสมาสทั้งปวง", อีกอย่างหนึ่ง แม้ในทวันทสมาส บททั้ง ๒ ก็มีเนื้อความเหมือนกัน เพราะแสดงอรรถสมุจจยะตามที่กล่าวแล้ว เพราะฉะนั้น ความผิดสักเล็กน้อยก็ไม่มี, ต่อจากนั้น มีการย่อเป็นสมาส การตั้งชื่อว่านาม และการลบวิภัตติ เป็นต้น ดังที่กล่าวแล้วแล, ไม่ประกอบ จ ศัพท์ไว้ ด้วยปริภาสาว่า "วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค" เพราะอรรถของ จ ศัพท์ ถูกสมาสนั่นแลกล่าวเอาแล้ว

อิธ ทฺวนฺเท ในทวันทสมาสนี้ **อจฺจิตตรํ** บทที่สำคัญกว่า **นิปตติ** ย่อมเรียงอยู่ **ปุพฺพํ** ข้างหน้า, **ลิงฺคํ** ลิงค์ **ปรสฺเสว** เป็นของบทหลังนั่นเทียว. **พหุวจนเมว** พหูพจน์เท่านั้น **สพฺพตฺถ** ในวิภัตติทั้งปวง (**โหติ**) ย่อมลง **อิตรีตรโยคสฺส อวยวปฺปธานตฺตา** เพราะอิตรีตรโยคทวันทสมาสมีส่วนเป็นประธานร่วมกัน.

ในทวันทสมาสนี้ เรียงบทที่สำคัญกว่าไว้ข้างหน้า, ลิงค์ถือเอาตามบทหลัง, ลงวิภัตติฝ่ายพหูพจน์เท่านั้น เพราะอิตรีตรโยคทวันทสมาสมีทุกบทเป็นประธานร่วมกัน

สาริปุตฺตโมคฺคลฺลานา พระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะทั้งหลาย, **สาริปุตฺตโมคฺคลฺลาเน** ซึ่งพระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะทั้งหลาย, **สาริปุตฺตโมคฺคลฺลาเนหิ** อันพระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะทั้งหลาย **อิจฺจาทิ** ดังนี้เป็นต้น. **สมโณ จ พฺราหฺมโณ จ สมณพฺราหฺมณา** สมณะและพราหมณ์ทั้งหลาย. **เอวํ** เหมือนกันนั้น **พฺราหฺมณคหปติกา** พราหมณ์และคหบดีทั้งหลาย, **ขตฺติยพฺราหฺมณา** กษัตริย์และพราหมณ์ทั้งหลาย, **เทวมนุสฺสา** เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย, **จนฺทิมสูริยา** ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ทั้งหลาย, **มาตา จ ปิตา จ มาตาปิตโร** มารดาและบิดาทั้งหลาย. **อากาโร** การอาเทศเป็น อา อักษร **มาตุอาทิปุพฺพปทุการสฺส** แห่ง อุ อักษรของบทหน้ามี มาตุ เป็นต้น **ทฺวนฺเท** ในทวันทสมาส (**โหติ**) ย่อมมี **เตสุ วุทฺธีติอาทินา** ด้วยสูตรที่ขึ้นต้นว่า "เตสุ วุทฺธิ". เอวํ **ปิตาปุตฺตา** บิดาและบุตรทั้งหลาย.

ชายา จ ปติ จาติ ชายาปติอิตีธ ในอุทาหรณ์นี้ว่า "ภรรยาและสามี ชื่อว่าชายาปติ", **กฺวจีติ** บทว่า "กฺวจิ" **วตฺตเต** ย่อมตามไป.

๓๕๘. ชายาย ตุทํชานิ ปติมฺหิ. (๓ บท, อาเทสวิธิสูตร)

ปติมฺหิ เพราะ ปติ ศัพท์ **ตุทํชานิ** การอาเทศเป็น ตุทํ และ ชานิ ทั้งหลาย **ชายาย** แห่ง ชายา ศัพท์ (**โหนฺติ**) ย่อมมี **กฺวจิ** บ้าง.

เพราะ ปติ ศัพท์ อาเทศ ชายา ศัพท์ เป็น ตุทํ และ ชานิ บ้าง

ปติสทฺเท ปเร เพราะ ปติ ศัพท์ข้างหลัง **เอเต อาเทสา** รูปอาเทศทั้งหลายเหล่านี้ **ตุทํชานิ อิติ** คือ ตุทํ และ ชานิ **ชายาสทฺทสฺส** แห่ง ชายา ศัพท์ **โหนฺติ** ย่อมมี **กฺวจิ** บ้าง.

เพราะ ปติ ศัพท์ข้างหลัง อาเทศ ชายา ศัพท์ เป็น ตุทํ และ ชานิ บ้าง

ตุทํปตี ชานิปตี ชยมฺปติกา ภรรยาและสามีทั้งหลาย. **เอตฺถ** ในรูปหลังนี้ **นิคฺคหีตาคโม** การลงนิคหิตอาคม (**โหติ**) ย่อมมี, **รสฺสตฺตญฺจ** และการรัสสะ อา เป็น อ (**โหติ**) ย่อมมี **กฺวจาทินา** ด้วยสูตรที่ขึ้นต้นว่า “กฺวจิ ธาตุ”.

อปฺปสรํ บทที่มีสระน้อยกว่า **นิปตติ** ย่อมเรียงอยู่ **ปุพฺพํ** ข้างหน้า **กฺวจิ** บ้าง. **ยถา** เช่น **จนฺโท จ สูริโย จ จนฺทสูริยา** ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ทั้งหลาย, **นิคมา จ ชนปทา จ นิคมชนปทา** นิคมและชนบททั้งหลาย. **สุรา จ อสุรา จ ครุฬา จ มนุชา จ ภุชคา จ คนฺธพฺพา จ สุราสุรครุฬ-มนุชภุชคคนฺธพฺพา** เทวดา อสูร ครุฑ มนุษย์ นาค และคนธรรพ์ทั้งหลาย.

ปุพฺพนิปาโต การเรียงอยู่ข้างหน้า **อิวณฺณุวณฺณนฺตานํ** แห่งบททั้งหลายอันมีอิวัณณะและอุวัณณะเป็นอักษรสุดท้าย (**โหติ**) ย่อมมี **กฺวจิ** บ้าง. **ยถา** เช่น **อคฺคิ จ ธูโม จ อคฺคิธูมา** ไฟและควันทั้งหลาย. เอวํ **คติพุทฺธิภุชปจหรกรสยา** คมุ พุธ ภุช ปจ หร กร และสิธาตุทั้งหลาย, **ธาตโว จ ลิงฺคานิ จ ธาตุลิงฺคานิ** ธาตุและลิงค์ทั้งหลาย.

ปุพฺพนิปาโต การเรียงอยู่ข้างหน้า **สราทิอการนฺตานํ** แห่งบทที่ขึ้นต้นด้วยสระและบทที่เป็นอการันต์ (**โหติ**) ย่อมมี **กฺวจิ** บ้าง. **ยถา** เช่น **อตฺโถ จ ธมฺโม จ อตฺถธมฺมา** อรรถและธรรมทั้งหลาย. เอวํ **อตฺถสทฺทา** อรรถและศัพท์ทั้งหลาย, **สทฺทตฺถา วา** หรือศัพท์และอรรถทั้งหลาย.

ปน ส่วน **สมาหาเร** ในสมาหารทวันทสมาส **จกฺขุ จ โสตญฺจาติ อตฺเถ** ในอรรถว่า “ตาและหู” **กตฺวา** ครั้นทำแล้ว **ทฺวนฺทสมาสํ** ซึ่งทวันทสมาส **นามานํ สมุจฺจโย ทฺวนฺโทติ** ด้วยสูตรว่า “นามานํ สมุจฺจโย ทฺวนฺโท” **วิภตฺติโลปาทิมฺหิ** เมื่อการลบวิภัตติเป็นต้น **กเต** อันนักศึกษากระทำแล้ว.

นปุํสกลิงฺคํ เอกตฺตญฺจาติ บทว่า “นปุํสกลิงฺคํ” และ “เอกตฺตํ” **วตฺตเต** ย่อมตามไป.

๓๕๙. ตถา ทฺวนฺเท ปาณิตูริยโยคฺคเสนงฺคขุทฺทชนฺตุกวิวิธวรุทฺธ-

วิสภาคตฺถาทีนญฺจ. (๔ บท, อติเทสสูตร)

ทิคุสมาเส ในทิคุสมาส **ยถา** เป็นฉันใด **สมาหารทฺวนฺทสมาเสปิ** แม้ในสมาหารทวันทสมาส **ตถา** ก็เป็นฉันนั้น, **เอกตฺตํ** ความเป็นเอกพจน์ **นปุํสกลิงฺคตฺตํ จ** และความเป็นนปุงสกลิงค์ **ปาณิตูริยโยคฺคเสนงฺคขุทฺทชนฺตุกวิวิธวิรุทฺธวิสภาคตฺถาทีนํ** แห่งศัพท์ทั้งหลายที่มีอรรถว่า อวัยวะของสัตว์ เครื่องดนตรี เครื่องไถนา กองทัพ สัตว์เล็ก สิ่งตรงข้ามกันต่างๆ และธรรมที่ต่างกัน เป็นต้น (**โหติ**) ย่อมมี.

ในทิคุสมาสเป็นฉันใด ในสมาหารทวันทสมาสก็เป็นฉันนั้น, ให้ศัพท์ที่มีอรรถว่า อวัยวะของสัตว์ เครื่องดนตรี เครื่องไถนา กองทัพ สัตว์เล็ก สิ่งตรงข้ามกันต่างๆ และธรรมที่ต่างกัน เป็นนปุงสกลิงค์เอกพจน์

ทิคุสมาเส ในทิคุสมาส **ยถา** เป็นฉันใด **สมาหารทฺวนฺทสมาเสปิ** แม้ในสมาหารทวันทสมาส **ตถา** ก็เป็นฉันนั้น, **เอกตฺตํ** ความเป็นเอกพจน์ **นปุํสกลิงฺคตฺตํ จ** และความเป็นนปุงสกลิงค์ **ปาณิตูริยโยคฺคเสนงฺคตฺถานํ** แห่งศัพท์ทั้งหลายที่มีอรรถว่า อวัยวะของสัตว์ เครื่องดนตรี เครื่องไถนา กองทัพ **ขุทฺทชนฺตุกวิวิธวรุทฺธวิสภาคตฺถาทีนํ จ** และแห่งศัพท์ทั้งหลายที่มีอรรถว่า สัตว์เล็ก สิ่งตรงข้ามกันต่างๆ และธรรมที่ต่างกัน เป็นต้น (**โหติ**) ย่อมมี.

ในทิคุสมาสเป็นฉันใด แม้ในสมาหารทวันทสมาสก็เป็นฉันนั้น, ให้ศัพท์ที่มีอรรถว่า อวัยวะของสัตว์ เครื่องดนตรี เครื่องไถนา กองทัพ สัตว์เล็ก สิ่งตรงข้ามกันต่างๆ และธรรมที่ต่างกัน เป็นต้น เป็นนปุงสกลิงค์เอกพจน์

ปาณิโน จ สัตว์ทั้งหลายด้วย **ตูริยานิ จ** เครื่องดนตรีทั้งหลายด้วย **โยคฺคานิ จ** เครื่องไถนาทั้งหลายด้วย **เสนา จ** กองทัพทั้งหลายด้วย **อิติ** เพราะเหตุนั้น **ปาณิตูริยโยคฺคเสนา** ชื่อว่า ปาณิตูริยโยคคเสนา, **องฺคานิ** องค์ประกอบทั้งหลาย **ตาสํ ปาณิตูริยโยคฺคเสนานํ** แห่งสัตว์ เครื่องดนตรี เครื่องไถนา และ กองทัพทั้งหลาย **ปาณิตูริยโยคฺคเสนงฺคานิ** ชื่อว่า ปาณิตูริยโยคคเสนังคะ. **องฺคสทฺโท** องฺคศัพท์ **อภิสมฺพชฺฌเต** ย่อมถูกประกอบไว้ **ปจฺเจกํ** ทุกๆบท **ปรตฺตา** เพราะอยู่ข้างหลัง **ทฺวนฺทโต** จากทวันทสมาส. **ขุทฺทา จ** เล็กๆทั้งหลายด้วย **เต** เล็กๆทั้งหลายเหล่านั้น **ชนฺตุกา จ** เป็นสัตว์ด้วย **อิติ** เพราะเหตุนั้น **ขุทฺทชนฺตุกา** ชื่อว่า ขุททชันตุกะ, **วิรุทฺธา** ความเป็นปฏิปักษ์กัน **วิวิเธน อากาเรน** โดยอาการต่างๆ **วิวิธวิรุทฺธา** ชื่อว่า วิวิธวิรุทธะ, **นิจฺจวิโรธิโน** หมายถึงสัตว์ที่เป็นศัตรูกันตลอดกาลเป็นนิจ. **สมาโน ภาโค** ส่วนอันเหมือนกัน **เยสํ** ของธรรมทั้งหลายเหล่าใด (**อตฺถิ**) มีอยู่ **เต** ธรรมทั้งหลายเหล่านั้น **สภาคา** ชื่อว่า สภาคะ. **สอาเทโส** การอาเทศเป็น ส **สมานสฺส** แห่ง สมาน ศัพท์ (**โหติ**) ย่อมมี **เตสุ วุทฺธีติอาทินา** ด้วยสูตรที่ขึ้นต้นว่า “เตสุ วุทฺธิ”. **เต** ธรรมทั้งหลายเหล่านั้น **วิวิธา จ** ต่างกัน **ลกฺขณโต** โดยลักษณะ **สภาคา จ** และเหมือนกัน **กิจฺจโต** โดยกิจ **อิติ** เพราะเหตุนั้น **วิสภาคา** ชื่อว่า วิสภาคะ. **ทฺวนฺโท** ทวันทสมาส (**โหติ**) ย่อมมี **อิติ** ว่า **ปาณิตูริยโยคฺคเสนงฺคานิ จ** องค์ประกอบของสัตว์ เครื่องดนตรี เครื่องไถนา และกองทัพทั้งหลายด้วย **ขุทฺทชนฺตุกา จ** สัตว์เล็กๆทั้งหลายด้วย **วิวิธวิรุทฺธา จ** สัตว์ที่เป็นปฏิปักษ์กันตลอดกาลเป็นนิจด้วย **วิสภาคา จ** ธรรมทั้งหลายที่ต่างกันโดยลักษณะและเหมือนกันโดยกิจด้วย (**อิติ** เพราะเหตุนั้น **ปาณิตูริยโยคฺคเสนงฺคขุทฺทชนฺตุกวิวิธวิรุทฺธวิสภาคา** ชื่อว่า ปาณิตูริยโยคคเสนังคขุททชันตุกวิวิธวิรุทธวิสภาคะ). **อิธ** ในวทันทสมาสนี้ **อนิยโม** การไม่กำหนดแน่นอน **ปุพฺพนิปาตสฺส** แห่งบทที่จะเรียงไว้ข้างหน้า (**โหติ**) ย่อมมี **พหุตฺตา** เพราะมีบทมาก. **เต อตฺถา** อรรถทั้งหลายเหล่านั้น **เยสํ** ของศัพท์ทั้งหลายเหล่าใด (**สนฺติ**) มีอยู่ **เต** ศัพท์ทั้งหลายเหล่านั้น **ปาณิตูริยโยคฺคเสนงฺคขุทฺทชนฺตุกวิวิธวิรุทฺธวิสภาคตฺถา**

ชื่อว่า ปาณิตูริยโยคคเสนังคขุททชันตุกวิวิธวิรุทธวิสภาคัตถะ. **เต** อรรถทั้งหลายเหล่านั้น **อาทโย** เป็นเบื้องต้น **เยสํ** ของศัพท์ทั้งหลายเหล่าใด (**สนฺติ**) มีอยู่ **เต** ศัพท์ทั้งหลายเหล่านั้น **ตทาทโย** (**ปาณิตูริยโยคฺคเสนงฺคขุทฺทชนฺตุกวิวิธวิรุทฺธวิสภาคตฺถาทโย**) ชื่อว่า ปาณิตูริยโยคคเสนังคขุททชันตุกวิวิธวิรุทธ-วิสภาคัตถาทิ.

๑. **ปาณิโน จ ตูริยานิ จ โยคฺคานิ จ เสนา จาติ ปาณิตูริยโยคฺคเสนา.**

สัตว์ เครื่องดนตรี เครื่องไถนา และ กองทัพ ชื่อว่า ปาณิตูริยโยคคเสนา

๒. **ปาณิตูริยโยคฺคเสนานํ องฺคานิ ปาณิตูริยโยคฺคเสนงฺคานิ.**

องค์ประกอบของสัตว์ เครื่องดนตรี เครื่องไถนา และ กองทัพ ชื่อว่า ปาณิตูริยโยคคเสนังคะ

องฺค ศัพท์ ถูกประกอบไว้กับทุกๆบท เพราะต่ออยู่หลังทวันทสมาส

๓. **ขุทฺทา จ เต ชนฺตุกา เจติ ขุทฺทชนฺตุกา.**

สัตว์เล็กๆ ชื่อว่า ขุททชันตุกะ

๔. **วิวิเธนากาเรน วิรุทฺธา วิวิธวิรุทฺธา, นิจฺจวิโรธิโน.**

เป็นปฏิปักษ์กันตลอดเวลา ชื่อว่า วิวิธวิรุทธะ

๕. **สมาโน ภาโค เยสํ เต สภาคา.**

ธรรมที่มีส่วนอันเหมือนกัน ชื่อว่า สภาคะ

อาเทศ สมาน เป็น ส ด้วยสูตรที่ขึ้นต้นว่า “เตสุ วุทฺธิ”

๖. **วิวิธา จ เต ลกฺขณโต สภาคา จ กิจฺจโตติ วิสภาคา.**

ธรรมที่ต่างกันโดยลักษณะและเหมือนกันโดยกิจ ชื่อว่า วิสภาคะ

๗. **ปาณิตูริยโยคฺคเสนงฺคานิ จ ขุทฺทชนฺตุกา จ วิวิธวิรุทฺธา จ วิสภาคา จ ปาณิตูริย-โยคฺคเสนงฺคขุทฺทชนฺตุกวิวิธวิรุทฺธวิสภาคา.**

องค์ประกอบของสัตว์ เครื่องดนตรี เครื่องไถนา และกองทัพ สัตว์เล็กๆ สัตว์ที่เป็นปฏิปักษ์กัน และธรรมที่ต่างกันโดยลักษณะเหมือนกันโดยกิจ ชื่อว่า ปาณิตูริยโยคคเสนังคขุททชันตุก-วิวิธวิรุทธวิสภาคะ

เพราะบทมีมาก จึงไม่ได้กำหนดให้บทใดเรียงอยู่หน้าหลังกัน

๘. **เต (ปาณิตูริยโยคฺคเสนงฺคขุทฺทชนฺตุกวิวิธวิรุทฺธวิสภาคา) อตฺถา เยสํ เต ปาณิตูริย-**

โยคฺคเสนงฺคขุทฺทชนฺตุกวิวิธวิรุทฺธวิสภาคตฺถา.

ศัพท์ที่มีอรรถเหล่านั้น ชื่อว่า ปาณิตูริยโยคคเสนังคขุททชันตุกวิวิธวิรุทธวิสภาคัตถะ

๙. **เต (ปาณิตูริยโยคฺคเสนงฺคขุทฺทชนฺตุกวิวิธวิรุทฺธวิสภาคตฺถา) อาทโย เยสํ เต ตทาทโย.**

อรรถเหล่านี้เป็นต้น ชื่อว่า ปาณิตูริยโยคคเสนังคขุททชันตุกวิวิธวิรุทธวิสภาคัตถาทิ

เอกตฺตํ ความเป็นเอกพจน์ **นปุํสกลิงฺคตฺตํ จ** และความเป็นนปุงสกลิงค์ **ทฺวนฺเท** ในทวันทสมาส **อญฺโญญฺญลิงฺควิเสสิตสงฺขฺยาปริมาณตฺถปจนจณฺฑาลตฺถทิสตฺถาทีนญฺจ** แห่งศัพท์ทั้งหลาย มีศัพท์ที่มีลิงค์ต่างกัน ศัพท์ที่มีอรรถเป็นสังขยา ปริมาณ นายพราน คนจัณฑาล และทิศ เป็นต้นทั้งหลาย (**โหติ**) **จ** ย่อมมีด้วย **อาทิคฺคหเณน** ด้วย อาทิ ศัพท์. **อิติ** เพราะฉะนั้น **กตฺวา** ครั้นกระทำแล้ว **เอกตฺตํ** ซึ่งความเป็นเอกพจน์ **นปุํสกลิงฺคตฺตํ จ** และซึ่งความเป็นนปุงสกลิงค์ **จกฺขุโสตสทฺทานํ** แห่ง จกฺขุโสต ศัพท์ **ปาณฺยงฺคตฺถภาวโต** เพราะเป็นอวัยวะของสัตว์ **อิมินา** ด้วยสูตรนี้ **นามพฺยปเทเส** เมื่อการตั้งชื่อว่านาม **กเต** อันนักศึกษากระทำแล้ว **สมาสตฺตา** เพราะเป็นสมาส **สฺยาทฺยุปฺปตฺติ** การลง สิ วิภัตติเป็นต้น **อมาเทสาทิ** และวิธีมีการอาเทศเป็น อํ เป็นต้น (**โหติ**) ย่อมมี.

จกฺขุโสตํ ตาและหู, **เห จกฺขุโสต, จกฺขุโสตํ, จกฺขุโสเตน**. **เอกจนํ เอว** เอกพจน์เท่านั้น **สพฺพตฺถ** ในวิภัตติทั้งปวง (**โหติ**) ย่อมลง **เอวํ** เหมือนอย่างนี้. **มุขญฺจ นาสิกา จ มุขนาสิกํ** ปากและจมูก. **รสฺสตฺตํ** ความเป็นรัสสะ **อนฺตสฺส** แห่งสระที่สุด (**โหติ**) ย่อมมี **สโร รสฺโส นปุํสเกติ** ด้วยสูตรว่า “สโร รสฺโส นปุํสเก”. **หนุ จ คีวา จ หนุคีวํ** คางและคอ. เอวํ **กณฺณนาสํ** หูและจมูก, **ปาณิปาทํ** มือและเท้า, **ฉวิมํสโลหิตํ** ผิวหนัง เนื้อ และเลือด. **ปน** ส่วน **สิทฺธํ** ความสำเร็จ **หตฺถปาทา มํสโลหิตานีติอาทีนํ** แห่งอุทาหรณ์ทั้งหลายมี หตฺถปาทา และ มํสโลหิตา เป็นต้น (**โหติ**) ย่อมมี **อิตรีตรโยเคน** โดยเป็นอิตรีตรโยคทวันทสมาส. (**อุทาหรณานิ**) อุทาหรณ์ทั้งหลาย **ปาณฺยงฺคตฺเถ** ในอรรถว่า อวัยวะของสัตว์ (**โหนฺติ**) ย่อมมี **เอวํ** อย่างนี้.

ตูริยงฺคตฺเถ ในอรรถองค์ประกอบของเครื่องดนตรี **คีตญฺจ วาทิตญฺจ คีตวาทิตํ** การขับร้องและการบรรเลง, **สมฺมญฺจ ตาฬญฺจ สมฺมตาฬํ** กังสดาลและฉาบ. **สมฺมนฺติ** บทว่า “สมฺมํ” กํสตาฬํ ได้แก่กังสดาล (เครื่องดีที่ทำจากทองเหลือง). **ตาฬนฺติ** บทว่า “ตาฬํ” **หตฺถตาฬํ** ได้แก่ฉาบมือ. **สงฺโข จ ปณโว จ ฑิณฺฑิโม จ, สงฺขา จ ปณวา จ ฑิณฺฑิมา จาติ วา สงฺขปณวฑิณฺฑิมํ** สังข์ กลองบัณเฑาะก์ และกลองเปิงมาง. **ปณวาทโย เทฺวปิ** กลองทั้งหลาย ๒ อย่าง คือ ปณว เป็นต้น **เภริ-วิเสสา** เป็นชนิดของกลอง.

โยคฺคงฺคตฺเถ ในอรรถอุปกรณ์เครื่องไถนา **ยถา** เช่น **ผาโล จ ปาจนญฺจ ผาลปาจนํ** ผาลหรือใบไถและปฏัก, **ยุคญฺจ นงฺคลญฺจ ยุคนงฺคลํ** แอกและไถ.

เสนงฺคตฺเถ ในอรรถองค์ประกอบแห่งกองทัพ **หตฺถิโน จ อสฺสา จ หตฺถิอสฺสํ** ช้างและม้า, **รถา จ ปตฺติกา จ รถปตฺติกํ** รถและทหาร, **อสิ จ จมฺมญฺจ อสิจมฺมํ** ดาบและโล่. **จมฺมนฺติ**

บทว่า “จมฺมํ” **สรวารณผลกํ** ได้แก่แผ่โล่สำหรับป้องกันลูกศร. **ธนุ จ กลาโป จ ธนุกลาปํ** ธนูและแล่ง. **กลาโปติ** บทว่า “กลาโป” **ตูณีรํ** ได้แก่แล่งสำหรับเก็บลูกศร.

ขุทฺทชนฺตุกตฺเถ ในอรรถชื่อของสัตว์เล็กสัตว์น้อย **ฑํสา จ มกสา จ ฑํสมกสํ** เหลือบและยุง. เอวํ **กุนฺถกิปิลฺลิกํ** มดและปลวก, **กีฏปฏงฺคํ** แมลงปีกแข็งและตั๊กแตน, **กีฏสรีสปํ** แมลงปีกแข็งและแมงป่อง. **ตตฺถ** ในอุทาหรณ์เหล่านั้น **กุนฺถา สุขุมกิปิลฺลิกา** กุนถา ได้แก่มดตัวเล็กๆ, **กีฏา กปาลปิฏฺฐิกปาณา** กีฏา ได้แก่แมลงปีกแข็ง (หลังเป็นกระดอง).

วิวิธวิรุทฺธตฺเถ ในอรรถว่าสัตว์ที่เป็นปฏิปักษ์กันชั่วนิรันดร์ **อหิ จ นกุโล จ, อหี จ นกุลา จาติ วา อหินกุลํ** งูเห่ากับพังพอน. เอวํ **พิฬารมูสิกํ** แมวกับหนู. **รสฺสตฺตํ** ความเป็นรัสสะ **อนฺตสฺส** แห่งสระอันเป็นที่สุด (**โหติ**) ย่อมมี. **กาโกลูกํ** กากับนกฮูก, **สปฺปมณฺฑูกํ** งูกับกบ, **ครุฬสปฺปํ** ครุฑกับนาค.

วิสภาคตฺเถ ในอรรถว่าต่างกันโดยลักษณะเหมือนกันโดยกิจ **สีลญฺจ ปญฺญาณญฺจ สีลปญฺญาณํ** ศีลและปัญญา, **สมโถ จ วิปสฺสนา จ สมถวิปสฺสนํ** สมถะและวิปัสสนา. เอวํ **นามรูปํ** นามและรูป, **หิโรตฺตปฺปํ** หิริและโอตตัปปะ, **สติสมฺปชญฺญํ** สติและสัมปชัญญะ, **โลภโมหํ** โลภและโมหะ, **โทสโมหํ** โทสะและโมหะ, **อหิริกาโนตฺตปฺปํ** อหิริกะและอโนตตัปปะ, **ถีนมิทฺธํ** ถีนะและมิทธะ, **อุทฺธจฺจกุกฺกุจฺจํ** อุทธัจจะและกุกกุจจะ **อิจฺจาทิ** ดังนี้เป็นต้น. **ทฏฺฐพฺพํ** พึงทราบ **อิติ** ว่า **นปุํสกลิงฺคตฺตํ** ความเป็นนปุงสกลิงค์ **น โหติ** ย่อมไม่มี **กตฺถจิ** ในบางอุทาหรณ์ **อํโมติ นิทฺเทสทสฺสนโต** เพราะเห็นท่านแสดงไว้ว่า “อํโม” **อํโม นิคฺคหีตํ ฌลเปหิติ เอตฺถ** ในสูตรนี้ว่า “อํโม นิคฺคหีตํ ฌลเปหิ”. **เตน** เพราะเหตุนั้น **อาธิปจฺจปริวาโร ฉนฺทปาริสุทฺธิ ปฏิสนฺธิปฺปวตฺติยนฺติอาทิ** อุทาหรณ์ว่า “อาธิปจฺจปริวาโร ผู้เป็นใหญ่และบริวาร, ฉนฺทปาริสุทฺธิ การนำฉันทะและปริสุทธิ, และ ปฏิสนฺธิปฺปวตฺติยํ ในปฏิสนธิกาลและปวัตติกาล” เป็นต้น **สิชฺฌติ** ย่อมสำเร็จ.

(**เอกตฺตํ นปุํสกลิงฺคตฺตํ จ**) ความเป็นนปุงสกลิงค์เอกพจน์ **อญฺโญญฺญลิงฺควิเสสิตานํ** ของบททั้งหลายที่มีลิงค์ต่างกันและกัน **ทฺวนฺเท** ในทวันทสมาส (**ยถา**) เช่น **ทาสี จ ทาโส จ ทาสิทาสํ** ทาสหญิงและทาสชาย, **รสฺสตฺตํ** ความเป็นรัสสะ **มชฺเฌ** ในสระท่ามกลาง (**โหติ**) ย่อมมี **กฺวจาทีติอาทินา** ด้วยสูตรที่ขึ้นต้นว่า “กฺวจาทิ”. เอวํ **อิตฺถิปุมํ** หญิงและชาย, **ปตฺตจีวรํ** บาตรและจีวร, **สาขาปลาสํ** กิ่งและใบ **อิจฺจาทิ** ดังนี้เป็นต้น.

(**เอกตฺตํ นปุํสกลิงฺคตฺตํ จ**) ความเป็นนปุงสกลิงค์เอกพจน์ **สงฺขฺยาปริมาณตฺถานํ** ของบททั้งหลายอันมีอรรถนับและกะปริมาณ **ทฺวนฺเท** ในทวันทสมาส (**ยถา**) เช่น **เอกกญฺจ ทุกญฺจ เอกกทุกํ** หมวด ๑ และหมวด ๒, **อปฺปสงฺขฺยา** สังขยายจำนวนน้อย **นิปตติ** ย่อมเรียงอยู่ **ปุพฺพํ** ข้างหน้า **สงฺขฺยาทฺวนฺเท** ในทวันทสมาสที่เป็นสังขยา. เอวํ **ทุกติกํ** หมวด ๒ และหมวด ๓, **ติกจตุกฺกํ** หมวด ๓ และหมวด ๔, **จตุกฺกปญฺจกํ** หมวด ๔ และหมวด ๕, **ทีโฆ จ มชฺฌิโม จ ทีฆมชฺฌิมํ** ทั้งยาวทั้งปานกลาง.

(**เอกตฺตํ นปุํสกลิงฺคตฺตํ จ**) ความเป็นนปุงสกลิงค์เอกพจน์ **ปจนจณฺฑาลตฺถานํ** ของบททั้งหลายที่มีอรรถว่านายพรานและคนจัณฑาล **ทฺวนฺเท** ในทวันทสมาส (**ยถา**) เช่น **โอรพฺภิกา จ**

สูกริกา จ โอรพฺภิกสูกริกํ คนฆ่าแกะและคนฆ่าสุกร. เอวํ **สากุณิกมาควิกํ** พรานนกและพรานเนื้อ, **สปาโก จ จณฺฑาโล จ สปากจณฺฑาลํ** คนกินเนื้อสุนัขและคนจัณฑาล, **ปุกฺกุสฉวฑาหกํ** คนทิ้งดอกไม้(คนทิ้งอุจจาระ)และสัปเหร่อ, **เวนรถการํ** ช่างสานและช่างหนัง. **ตตฺถ** ในอุทาหรณ์นั้น **เวนา ตจฺฉกา** เวนา ได้แก่คนจักสาน, **รถการา จมฺมการา** รถการา ได้แก่ช่างหนัง.

(**เอกตฺตํ นปุํสกลิงฺคตฺตํ จ**) ความเป็นนปุงสกลิงค์เอกพจน์ **ทฺวนฺเท** ในทวันทสมาส **ทิสตฺถานํ** ของบทที่ั้งหลายที่มีอรรถว่าทิศ **กตฺวา** ครั้นกระทำแล้ว **ทฺวนฺทสมาสํ** ซึ่งทวันทสมาส **วิภตฺติโลปํ จ** และซึ่งการลบวิภัตติ **ปุพฺพา จ อปรา จาติ อตฺเถ** ในอรรถว่า "ทิศตะวันออกและทิศตะวันตก" **เอกตฺเต** เมื่อความเป็นเอกพจน์ **นปุํสกลิงฺคตฺเต จ** และเมื่อความเป็นนปุงสกลิงค์ **กเต** อันนักศึกษากระทำแล้ว **อาทิคฺคหเณน** ด้วย อาทิ ศัพท์ **อิธ** ในสูตรนี้, **รสฺสตฺตํ** ความเป็นรัสสะ (**โหติ**) ย่อมมี **สโร รสฺโส นปุํสเกติ** ด้วยสูตรว่า "สโร รสฺโส นปุํสเก". **ปุพฺพาปรํ, เห ปุพฺพาปร, ปุพฺพาปรํ, ปุพฺพาปเรน, ปุพฺพาปรสฺส** อิจฺจาทิ. เอวํ **ปุรตฺถิมปจฺฉิมํ** ทิศตะวันออกและทิศตะวันตก, **ทกฺขิณุตฺตรํ** ทิศใต้และทิศเหนือ, **อธรุตฺตรํ** ทิศเบื้องล่างและทิศเบื้องบน.

นปุํสกลิงฺคํ เอกตฺตํ ทฺวนฺเทติ จ บทว่า "นปุํสกลิงฺคํ" "เอกตฺตํ" และ "ทฺวนฺเท" **วตฺตเต** ย่อมตามไป.

๓๖๐. **วิภาสา รุกฺขติณปสุธนธญฺญชนปทาทีนญฺจ.** (๓ บท, อติเทสสูตร)

เอกตฺตํ ความเป็นเอกพจน์ **นปุํสกลิงฺคตฺตํ จ** และความเป็นนปุงสกลิงค์ **รุกฺขติณปสุธนธญฺญชนปทาทีนํ** แห่งศัพท์ทั้งหลายมี ต้นไม้ หญ้า สัตว์เลี้ยง ทรัพย์ ธัญพืช และชนบท เป็นต้น **ทฺวนฺเท** (**สมาเส**) ในทวันทสมาส (**โหติ**) ย่อมมี **วิภาสา** บ้าง.

ในทวันทสมาส ให้ศัพท์ที่เป็นชื่อของต้นไม้ หญ้า สัตว์เลี้ยง ทรัพย์ ธัญพืช และชนบท เป็นต้น เป็นนปุงสกลิงค์เอกพจน์ บ้าง

เอกตฺตํ ความเป็นเอกพจน์ **นปุํสกลิงฺคตฺตํ จ** และความเป็นนปุงสกลิงค์ **รุกฺขติณปสุธนธญฺญชนปทาทีนํ** แห่งศัพท์ทั้งหลายมี ต้นไม้ หญ้า สัตว์เลี้ยง ทรัพย์ ธัญพืช และชนบท เป็นต้น **ทฺวนฺเท สมาเส** ในทวันทสมาส **โหติ** ย่อมมี **วิภาสา** บ้าง. **พหุวจนํ** วิภัตติฝ่ายพหูพจน์ (**โหติ**) ย่อมลง **เอกตฺตาภาเว** ในรูปที่ไม่เป็นเอกพจน์, **ลิงฺคํ จ** และลิงค์ **ปรสฺเสว** ของบทหลังเท่านั้น (**โหติ**) ย่อมมี.

ในทวันทสมาส ให้ศัพท์ที่เป็นชื่อของต้นไม้ หญ้า สัตว์เลี้ยง ทรัพย์ ธัญพืช และชนบท เป็นต้น เป็นนปุงสกลิงค์เอกพจน์ บ้าง, ในรูปที่ไม่เป็นเอกพจน์ ก็ให้ลงวิภัตติฝ่ายพหูพจน์ ส่วนลิงค์เป็นของบทหลัง

ตตฺถ ในศัพท์ทั้งหลายเหล่านั้น (**อุทาหรณานิ**) อุทาหรณ์ทั้งหลาย **ทฺวนฺเท** ในทวันทสมาส **รุกฺขานํ** ของชื่อต้นไม้ทั้งหลาย **สมาหาเร ทฺวนฺทสมาสาทิมฺหิ** เมื่อสมาหารทวันทสมาสเป็นต้น **อสฺสตฺถา จ กปิตฺถา จาติ อตฺเถ** ในอรรถว่า "ต้นโพธิ์และต้นมะขวิด" **กเต** อันนักศึกษากระทำแล้ว,

เอกตฺตํ ความเป็นเอกพจน์ **นปุํสกลิงฺคตฺตํ จ** และความเป็นนปุงสกลิงค์ (**โหติ**) ย่อมมี **อิมินา** ด้วยสูตรนี้ **วิกปฺเปน** โดยไม่แน่นอน. **อสฺสตฺถกปิตฺถํ, อสฺสตฺถกปิตฺถา วา** ต้นโพธิ์และต้นมะขวิด. เอวํ **อมฺพปนสํ, อมฺพปนสา วา** ต้นมะม่วงและต้นขนุน, **ขทิรปลาสํ, ขทิรปลาสา วา** ต้นตะเคียนและต้นสีเสียด, **ธวสฺสกณฺณกํ, ธวสฺสกณฺณกา วา** ต้นตะแบกและต้นรัง.

(**เอกตฺตํ นปุํสกลิงฺคตฺตํ จ**) ความเป็นนปุงสกลิงค์เอกพจน์ **ติณานํ** ของศัพท์ที่เป็นชื่อหญ้าทั้งหลาย **ทฺวนฺเท** ในทวันทสมาส (**ยถา**) เช่น **อุสีรานิ จ พีรณานิ จ อุสีรพีรณํ, อุสีรพีรณานิ วา** หญ้าแฝกและหญ้าคมบาง. เอวํ **มุญฺชปพฺพชํ, มุญฺชปพฺพชา วา** หญ้าปล้องและหญ้ามุงกระต่าย, **กาสกุสํ, กาสกุสา วา** หญ้าเลาและหญ้าคา.

(**เอกตฺตํ นปุํสกลิงฺคตฺตํ จ**) ความเป็นนปุงสกลิงค์เอกพจน์ **ปสูนํ** ของศัพท์ทั้งหลายที่เป็นชื่อสัตว์เลี้ยง **ทฺวนฺเท** ในทวันทสมาส (**ยถา**) เช่น **อชา จ เอฬกา จ อเชฬกํ, อเชฬกา วา** แพะและแกะ, **หตฺถี จ คาโว จ อสฺสา จ วฬวา จ หตฺถิควสฺสวฬวํ, หตฺถิควสฺสวฬวา วา** ช้าง โค ม้าตัวผู้ และม้าตัวเมีย. **รสฺสตฺตํ** ความเป็นรัสสะ (**โหติ**) ย่อมมี **กฺวจาทิอาทินา** ด้วยสูตรที่ขึ้นต้นว่า "กฺวจาทิ", **อวาเทโส จ** และการอาเทศ โอ เป็น อว (**โหติ**) ย่อมมี **โอ สเร จาติ** ด้วยสูตรว่า "โอ สเร จ". **โคมหิสํ, โคมหิสา วา** โคและกระบือ, **เอเณยฺยวราหํ, เอเณยฺยวราหา วา** เนื้อทราย และหมูป่า, **สีหพฺยคฺฆตรจฺฉํ, สีหพฺยคฺฆตรจฺฉา วา** ราชสีห์ เสือโคร่งและหมาป่า.

(**เอกตฺตํ นปุํสกลิงฺคตฺตํ จ**) ความเป็นนปุงสกลิงค์เอกพจน์ **ธนานํ** ของศัพท์ทั้งหลายที่เป็นชื่อของทรัพย์ **ทฺวนฺเท** ในทวันทสมาส (**ยถา**) เช่น **หิรญฺญญฺจ สุวณฺณญฺจ หิรญฺญสุวณฺณํ, หิรญฺญสุวณฺณานิ วา** เงินและทอง. เอวํ **ชาตรูปรชตํ, ชาตรูปรชตานิ วา** ทองและเงิน, **มณิมุตฺต-สงฺขเวฬุริยํ, มณิมุตฺตสงฺขเวฬุริยา วา** แก้วมณี แก้วมุกดา สังข์ และแก้วไพฑูรย์.

(**เอกตฺตํ นปุํสกลิงฺคตฺตํ จ**) ความเป็นนปุงสกลิงค์เอกพจน์ **ธญฺญานํ** ของศัพท์ทั้งหลายที่เป็นชื่อธัญพืช **ทฺวนฺเท** ในทวันทสมาส (**ยถา**) เช่น **สาลี จ ยวา จ สาลิยวํ, สาลิยวา วา** ข้าวสาลีและข้าวเหนียว(หรือข้าวบาเล่ย์). เอวํ **ติลมุคฺคมาสํ, ติลมุคฺคมาสา วา** งา ถั่วเขียว และถั่วราชมาส.

(**เอกตฺตํ นปุํสกลิงฺคตฺตํ จ**) ความเป็นนปุงสกลิงค์เอกพจน์ **ชนปทานํ** ของศัพท์ทั้งหลายที่เป็นชื่อชนบท(หรือแคว้น) **ทฺวนฺเท** ในทวันทสมาส (**ยถา**) เช่น **กาสี จ โกสลา จ กาสิโกสลํ, กาสิโกสลา วา** แคว้นกาสีและแคว้นโกศล, **วชฺชี จ มลฺลา จ วชฺชิมลฺลํ, วชฺชิมลฺลา วา** แคว้นวัชชีและแคว้นมัลละ, **องฺคา จ มคธา จ องฺคมคธํ, องฺคมคธา วา** แคว้นอังคะและแคว้นมคธ.

เอกตฺตํ ความเป็นเอกพจน์ **นปุํสกลิงฺคตฺตํ จ** และความเป็นนปุงสกลิงค์ **อญฺโญญฺญปฺ-ปฏิปกฺขธมฺมานํ** แห่งศัพท์อันมีสภาพตรงข้ามกันและกันทั้งหลาย **สกุณฺตฺถานญฺจ** และแห่งศัพท์ที่มีอรรถว่านกทั้งหลาย **ทฺวนฺเท** ในทวันทสมาส **โหติ** ย่อมมี **วิภาสา** บ้าง. (**ยถา**) เช่น **กุสลญฺจ อกุสลญฺจ กุสลากุสลํ, กุสลากุสลา วา** กุศลและอกุศล. เอวํ **สาวชฺชานวชฺชํ, สาวชฺชานวชฺชา วา**

ธรรมอันมีโทษและไม่มีโทษ, **หีนปฺปณีตํ หีนปฺปณีตา วา** หยาบและประณีต, **กณฺหสุกฺกํ, กณฺห-สุกฺกา วา** ดำและขาว (มืดและสว่าง), **สุขทุกฺขํ, สุขทุกฺขานิ วา** สุขและทุกข์, **ปฏิฆานุนยํ, ปฏิฆานุนยา วา** ความเคียดแค้นและความห่วงใย, **ฉายาตปํ, ฉายาตปา วา** ร่มเงาและแดด, **อาโลกนฺธการํ, อาโลกนฺธการา วา** สว่างและมืด, **รตฺติ จ ทิวาจ รตฺตินฺทิวํ, รตฺตินฺทิวา วา** กลางคืนและกลางวัน, **อหญฺจ รตฺติ จ อโหรตฺตํ, อโหรตฺตา วา** วันและคืน. **อตฺตํ** การอาเทศเป็น อ **อาการิการานํ** แห่ง อา อักษร และ อิ อักษรทั้งหลาย (**โหติ**) ย่อมมี **กฺวจิ สมาสนฺตอิจฺจาทินา** ด้วยสูตรที่ขึ้นต้นว่า “กฺวจิ สมาสนฺต”.

(**เอกตฺตํ นปุํสกลิงฺคตฺตํ จ**) ความเป็นนปุงสกลิงค์เอกพจน์ **สกุณานํ** ของศัพท์ที่เป็นชื่อนกทั้งหลาย **ทฺวนฺเท** ในทวันทสมาส (**ยถา**) เช่น **หํสา จ พกา จ หํสพกํ, หํสพกา วา** หงส์และนกกระยาง. เอวํ **การณฺฑวจกฺกวากํ, การณฺฑวจกฺกวากา วา** นกเป็ดน้ำและนกจากพราก, **มยูรโกญฺจํ, มยูรโกญฺจา วา** นกยูงและนกกระเรียน, **สุกสาลิกํ, สุกสาลิกา วา** นกแก้วและนกสาลิกา.

สมาหารทฺวนฺโท สมาหารทวันทสมาส **นิฏฺฐิโต** จบแล้ว.

จ สำหรับ **เอตฺถ** ในทวันทสมาสนี้ **เยภุยฺเยน** โดยมาก

อจฺจิตปฺปสรํ ศัพท์ที่ถูกบูชากว่าและศัพท์ที่มีสระน้อยกว่า **อิวณฺณุ-วณฺณกํ** ศัพท์ที่มีอิวัณณะและอุวัณณะอยู่สุดท้าย **สราทฺยการนฺตํ** และศัพท์ที่เป็นอการันต์อันมีสระขึ้นต้น (**นิปตติ**) ย่อมเรียงอยู่ **ปุพฺพํ** ข้างหน้า **ทฺวนฺเท** ในทวันทสมาส **กฺวจิ** บ้าง, **อนิยโม** ความไม่แน่นอน **พหูสุ** ในทวันทสมาสทั้งหลายที่มีบทมาก **ภเว** ย่อมมี.

ในทวันทสมาส มักเรียงศัพท์ที่ถูกบูชากว่า ศัพท์ที่มีสระน้อยกว่า ศัพท์ที่มีอิวัณณะอยู่ท้าย อุวัณณะอยู่ท้าย และศัพท์อการันต์ที่มีสระขึ้นต้น ไว้ข้างหน้าบ้าง, ส่วนทวันทสมาสที่มีมากกว่า ๒ บท ถูกเรียงไว้ไม่แน่นอน

ทฺวนฺทสมาโส ทวันทสมาส **นิฏฺฐิโต** จบแล้ว.

อยํ สมาโส สมาสนี้ **จตุพฺพิโธ** มี ๔ อย่าง **ปุพฺพุตฺตรุภยญฺญตฺถ-ปฺปธานตฺตา** เพราะมีอรรถของบทหน้าเป็นประธาน มีอรรถของบทหลังเป็นประธาน มีอรรถของบททั้ง ๒ เป็นประธาน และมีอรรถของบทอื่นเป็นประธาน, **ฉพฺพิโธ** มี ๖ อย่าง **ทิคุกมฺมธารเยหิ จ** พร้อมด้วยทิคุและกัมมธารยะทั้งหลาย.

สมาโส สมาส **จตุรฏฺฐธา** มี ๓๒ อย่าง (๘ x ๔) **อิติ** คือ **ทฺวิโธ อพฺยยีภาโว** อัพยยีภาวสมาส ๒, **นวธา กมฺมธารโย** กัมมธารยสมาส ๙, **ทฺธา ทิคุ** ทิคุสมาส ๒, **อฏฺฐธา ตปฺปุริโส** ตัปปุริสสมาส ๘, **นวธา พหุพฺพีหิ** พหุพพีหิสมาส ๙, **ทฺวิธา ทฺวนฺโท** ทวันทสมาส ๒ (๒ + ๙ + ๒ + ๘ + ๙ + ๒ = ๓๒).

สมาส ๔ อย่าง คือ (๑) สมาสที่มีอรรถของบทหน้าเป็นประธาน

(๒) สมาสที่มีอรรถของบทหลังเป็นประธาน (๓) สมาสที่มีอรรถของบททั้ง ๒ เป็นประธาน (๔) สมาสที่มีอรรถของบทอื่นเป็นประธาน

สมาส ๖ อย่าง คือ (๑-๒-๓-๔ เหมือนกับสมาส ๔อย่าง) (๕) ทิคุสมาส (๖) กัมมธารยสมาส

สมาส ๓๒ อย่าง คือ (๑-๒) อัพยยีภาวสมาส (๓-๑๑) กัมมธารยสมาส (๑๒-๑๓) ทิคุสมาส (๑๔-๒๑) ตัปปุริสสมาส (๒๒-๓๐) พหุพพีหิสมาส (๓๑-๓๒) ทวันทสมาส

จตุตฺโถ สมาสกณฺโฑ สมาสกัณฑ์ที่ ๔ **ปทรูปสิทฺธิยํ** ในคัมภีร์ปทรูปสิทธิ **อิติ จบด้วยประการฉะนี้.**

สมาสกัณฑ์ที่ ๔ ในคัมภีร์ปทรูปสิทธิ จบเพียงเท่านี้